

החברה החרדית והאקדמיה הישראלית: בחינה מחודשת של עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים

מאת

נטע ברק-קורן*

רשימה זו עוסקת בהערכה ביקורתית של התשתית העובדתית המרכזית להחלטת המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג) על קיום הפרדה על בסיס מין בלימודים אקדמיים. הערכה זו מבוססת על ניתוח חוזר של נתוני הסקר שאספה המל"ג על מנת לגבש את עמדתה (להלן: מחקר המל"ג) וכן על סקר חדש שממצאיו מוצגים לראשונה כאן. ממצאי הבחינה, בתמצית, הם כי מחקר המל"ג – שטען כי כ-80% מהחרדים אינם מוכנים ללמוד באקדמיה במסגרות מעורבות – לוקה בפגמים מתודולוגיים קשים, היורדים לשורש המתודולוגיה שבה הוכן הסקר, כולל ניסוחה של השאלה המרכזית, והנוגעים גם לניתוח הנתונים, לפרשנותם ולמסקנות שהוסקו על בסיסם. זאת ועוד, בחינה מעמיקה של ממצאיו הגולמיים של הסקר מעלה כי הוא מכיל סתירות פנימיות ונתונים המטילים צל כבד על המסקנות שהוסקו ממנו. המשמעויות מרחיקות הלכת של הביקורת מודגמות באמצעות סקר חליפי שנעשה בתחילת שנת 2018 ובחן את עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים באופן ניטרלי ונטול הליקויים האנליטיים והמתודולוגיים שנתגלו במחקר המל"ג. סקר זה בחן לראשונה את העמדות כלפי הפרדה מגדרית באופן ישיר ותוך הפרדה בין שלושה מישורים השונים זה מזה, אנליטי ומעשית: מישור המרצות/ים, מישור הסטודנטיות/ים בכיתה ומישור הקמפוס בכללותו. הממצאים המתקבלים מבחינה זו שונים בתכלית מאלה שהוצגו במחקר המל"ג אך עולים בקנה אחד עם ממצאים שהוצגו והוסתרו באותו מחקר ונדונים לראשונה ברשימה זו. בתמצית, 44% מהחרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים הגדירו את מגדר הסטודנטים בכיתה כשיקול מרכזי עבורם, 23% בלבד הגדירו כך את ההפרדה המגדרית בקמפוס בכללותו, ורק 16% הגדירו את מגדר המרצה כשיקול מרכזי. המסקנה העולה במקובץ משני מהלכי הרשימה היא כי אבן הראשה של התשתית העובדתית שעליה נסמכה המל"ג בהחלטה על הפרדה מגדרית באקדמיה אינה יכולה לעמוד. ממצאים אלה הם בעלי השלכות מרחיקות לכת עבור העתירות הנידונות בימים אלה בבג"ץ

* ד"ר נטע ברק-קורן, מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. על הערות ותובנות מחכימות על טיוטות קודמות של רשימה זו אני מודה לאורי אהרונסון, אריאל ארליך, נעם גדרון, אהוד גוטל, יהודה דיין, אלון הראל, רועי זולטן, לי כהנר, ברק מדינה, גלעד מלאך, רבקה נריה בן-שחר, יהושע פפר, נתן פרלמן, לטם פריי-חזן, תרצה קלמן, חגי קלעי, נגרת שדה, אדם שנער, יופי תירוש, וכן לעורכי כתב העת משפטים, נדב ישראלי ואלעד סלומינסקי, לחברי המערכת ולשופטים האנונימיים על קריאה מעמיקה ומפרה של המאמר. כמו כן אני מודה לעמית חיים, נעם גרין ונופר גואטה על עזרת מחקר מעולה. המועצה להשכלה גבוהה סיפקה את נתוניו הגולמיים של סקר העמדות המנותח בחלקה הראשון של הרשימה, בתשובה לבקשה לפי חוק חופש המידע. האחריות לטעויות היא כמובן כולה שלי. הערות ושאלות ניתן להפנות ל-barakcorren@huji.ac.il. קובצי הנתונים ונוסחי השאלונים זמינים לקהילת המחקר במאגר המידע של מדעי החברה (isdc.huji.ac.il).

ומצביעים על צורך בחשיבה מחודשת על התוכנית הרב-שנתית לשילוב סטודנטים חרדים באקדמיה. בקווים כלליים יותר, הממצאים מצביעים על צורך ביצירת פרקטיקות סדורות לגיבוש תשתית עובדתית מהימנה להחלטות מנהליות, בייחוד כאשר ההחלטה מבוססת על טענות בדבר קיומן של נורמות תרבותיות. במקרים אלה אפשר שייווצר פער ניכר בין הנורמה הנתענת ובין המציאות בשטח. ללא בסיס עובדתי מוצק הרשות עלולה לעגן במדיניותה נורמות חברתיות מדומות, שבפועל אין בעניינן קונצנזוס אלא דווקא שונות רבה.

הקדמה. א. על חשיבותה של התשתית העובדתית בסוגיית ההפרדה באקדמיה. ב. ביקורת מתודולוגית של סקר המל"ג על עמדות חרדים כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית. 1. מבנה השאלות בסקר וניסוחן; 2. ניתוח הממצאים ודיווחם; 3. איסוף הנתונים לסקר; פרשנות התשובות; ג. בחינה ניטרלית של עמדות האוכלוסייה החרדית כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית. 1. המדגם; 2. עיצוב המחקר; 3. ממצאים; 4. סיכום ממצאי המחקר; ד. סיכום. 1. השלכות הניתוח במישור המשפטי; 2. השלכות הניתוח במישור המדיניות. ה. נספחים. 1. השוואה בין מדגם סקר המל"ג והמדגם הנוכחי; 2. ניתוח חוזר של ממצאים מרכזיים של סקר המל"ג; 3. נוסח השאלון ששימש במחקר הנוכחי (באתר); 4. נוסח שאלון המל"ג (באתר).

הקדמה

במאי 2017 הכריזה המועצה להשכלה גבוהה על תוכנית רב-שנתית לשילוב סטודנטים חרדים באקדמיה הישראלית לאחר תומה של תוכנית רב-שנתית ראשונית.¹ השתלבותם של חרדים במעגלי ההשכלה והתעסוקה במדינת ישראל היא יעד חשוב ביותר. הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית מגביר את הצורך בהעלאת שיעורי השתתפות החרדים בשוק העבודה, הן מבחינה חרדית-פנימית והן מבחינת החברה כולה. בהמשך לכך, לימודים אקדמיים נחשבים כיום תנאי להשתלבות בשוק העבודה הישראלי, ולכן משמשים קרש קפיצה להשתלבות חרדים בחברה ובמשק. עם זאת בין הגשמת היעד ובין המציאות הנוכחית יש פערים ניכרים, שבעטיים שיעור הסטודנטים החרדים הניגשים לשערי האקדמיה מוסיף להיות נמוך, ושיעור הסטודנטים המסיימים את התואר בהצלחה נמוך אף יותר.² מהן הסיבות לכך, ומה ניתן לעשות בנושא, הן שתיים מהשאלות הבערות שעמדו לפתח המל"ג ערב גיבוש התוכנית הרב-שנתית הנוכחית. הצורך לאסוף מידע קונקרטי על שאלות אלה הנחה את המל"ג להזמין סקר הבוחן את עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים

1 המועצה להשכלה גבוהה התכנית הרב שנתית תשע"ז-תשכ"פ (2017) tinyurl.com/y3ayx6xt התוכנית הראשונה, שהתקבלה ב-2012, הוגדרה כתוכנית הרצה (פיילוט) והביעה לראשונה תמיכה במסלולים נפרדים מגדרית ומגזרית לחרדים, שהיו קיימים לפני כן במוסדות מעטים ורק באופן פרטי. התוכנית הנוכחית מוצגת כתוכנית קבע.

2 בעיית הנשירה היא חמורה ביותר, כפי שעולה ממחקרו של איתן רגב "האתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים" דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 186, 193-205, 215 (מכון טאוב, 2016) tinyurl.com/y5os54lq (רגב מדווח על שיעורי נשירה גבוהים ביותר בקרב סטודנטים חרדים, בייחוד גברים, שכ-57% מהם נושרים מהלימודים; רגב מוצא קשר מובהק ומשמעותי בין ההקלה בתנאי הקבלה שהונהגה בקמפוסים החרדים החדשים בעידוד המל"ג ובין הנשירה המוגברת).

אקדמיים.³ סקר זה, שערך עבור המל"ג מר אסף מלחי, הפך לאחד מבסיסי הנתונים המרכזיים שעליו הסתמכה המל"ג בבניית התוכנית הנוכחית (להלן: "סקר המל"ג") וממצאיו מאוזכרים ומצוטטים בהרחבה מעל במות שונות, ציבוריות ומשפטיות, כהצדקה מרכזית לתוכנית הרב-שנתית שגיבשה המל"ג. ממצאיו של סקר זה אף עומדים בליבת תזהיר התשובה שהגישה המדינה ביולי 2018 בתגובה לצו על-תנאי שהוצא בעתירות בנושא.⁴

ממצאיו המרכזיים של סקר מל"ג יוצגו להלן בקצרה. לפי הסקר, כמחצית מן הציבור החרדי (גברים ונשים יחד) מגלה עניין ניכר בלימודים אקדמיים "לפחות ברמה המופשטת והתיאורטית": כשליש (34.6%) מביעים עניין רב, וכחמישית (19.3%) עניין בינוני. לצד זאת קרוב למחצית מהציבור החרדי איתן בדעתו נגד לימודים אקדמיים (37.3% אינם מעוניינים כלל, 9% במידה מועטה בלבד).⁵

השאלה המרכזית שביקש הסקר לברר היא כיצד הפרדה מגדרית משפיעה על הביקוש ללימודים. סקר מל"ג מדווח כי הנכונות ללמוד במוסדות אקדמיים מעורבים מגדרית מעטה ביותר – כ-20% מהציבור החרדי בלבד. נתון זה הפך לעוגן מרכזי בטענת המדינה כי היצע של מסלולים בהפרדה מגדרית הכרחי לשילוב חרדים באקדמיה. המדינה מסתמכת לצורך זה גם על נתוני הסקר בדבר הנכונות ללימודים במסגרות נפרדות מגדרית: כ-60% מהנשאלים בסקר גילו בכך עניין במידה רבה או בינונית, ואילו היתר אינם מעוניינים בכל מסגרת אקדמית (כ-32% כלל לא, ו-8% במידה מועטה).⁶ הסקר גם מצביע לכאורה על עניין דל במודל "משתלב", שבו הלימודים נעשים בכיתות נפרדות בתוך קמפוסים כלליים (לפי הסקר, 69% אינם מעוניינים במודל זה כלל, ורק כ-20% מתייחסים אליו בחיוב).⁷ לסיכום, מחקר המל"ג מאפיין את ההפרדה המגדרית כמשתנה המשפיעה דרמטית על מידת הביקוש ללימודים אקדמיים. מסקנתו החד-משמעית היא שיש צורך בהפרדה כדי

3 אסף מלחי בין השתלבות להיבדלות: עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים (2017) tinyurl.com/ycuk55st (להלן: מלחי 2017).

4 ראו פס' 65–67, 73 לתזהיר תשובה מטעם המשיבים 1–3 בבג"ץ 6500/17 תירוש נ' המועצה להשכלה גבוהה (להלן: עניין תירוש) ("מסקר העמדות בחברה הנוכחית שנערך במסגרת גיבוש התוכנית הרב שנתית הנוכחית (מלחי, 2017) עולה באופן ברור כי מרבית החרדים אינם מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות ללא הפרדה מגדרית. זאת בשל החשיבות שנשים וגברים מציבור זה מייחסים לערכי הצניעות ולאורח-החיים החרדי הדוגל בהפרדה מרבית בין נשים וגברים במעגלי חיים שונים. (מעבר עמוד) ניתן אם כן להעריך כי כל שינוי חד וחד-צדדי במדיניות המל"ג הנוכחית עלול לפגוע באופן משמעותי בהיקף הקיים והעתיד של מספר החרדים אשר ישתלבו בשנים הקרובות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. מצב זה עשוי להוביל לכך שהמל"ג לא תוכל לעמוד ביעדים הרצויים בשילוב חרדים באקדמיה"). יוער כי תזהיר התשובה מסתמך גם על חוות הדעת שגיבשו כהנר ומלאך עבור המל"ג, אולם הנתונים העדכניים ביותר שעליהם מסתמכת חוות דעת נוספת זו הם נתוני מלחי. כן ראו גלעד מלאך ולי כהנר הפרדה מגדרית ומגורית בלימודים אקדמיים לאוכלוסייה החרדית: חוות דעת 15–16 (2016) tinyurl.com/ydbytw47 (להלן: מלאך וכהנר 2016).

5 מלחי 2017, לעיל ה"ש 3, בעמ' 26.

6 שם, בעמ' 31.

7 שם, בעמ' 34. המחקר מייחס את החמישית שמוכנים להשתלב לפלח הגברים המבוגרים בני 35 ומעלה, שעבורם סכנת ההשתלבות וההיחשפות פחותה משל גברים צעירים ומשל נשים בכלל.

להגדיל את הביקוש ללימודים: "התמונה המתקבלת מממצאי המחקר הכמותי הנוכחי היא שבסוגיית ההפרדה המגדרית באקדמיה, ניצב הציבור החרדי כמעט כגוש אחד, כמחנה חברתי-תרבותי בעל אמירה ברורה וחדה המביעה רתיעה ממשית מלימודים אקדמיים מעורבים".⁸

נראה כי מחקרו של מלחי עבור המל"ג הוא העדכני ביותר שנערך בתחום, והיחיד שנערך לאחר תחילת תוכנית שילוב החרדים הראשונה ב-2012 ויצירת המסלולים הנפרדים. סקר העמדות הקודם, שערכו מלחי ובראל (2012) בקרב אקדמאים חרדים שלמדו במוסדות מופרדים (בניגוד לסקר הנוכחי, שנערך בקרב הציבור החרדי הכללי), מצא כי קרוב ל-40% היו מוכנים ללמוד גם במסגרות מעורבות אם לא הייתה חלופה בהפרדה (21% במידה גבוהה ו-18% במידה בינונית), והיתר לא היו מוכנים (במידה מעטה או כלל לא).⁹ מחקר איכותני שעשה בסוגיה זו הורוביץ התבסס על קבוצות מיקוד שגייסו כמה עשרות סטודנטים חרדים גברים. בסוגיית ההפרדה המגדרית המחקר זיהה שלוש קבוצות: שמרנית, שאינה מוכנה ללמוד ללא הפרדה (הורוביץ כותב כי חלק גדול מקבוצה זו התחנך במסגרות חרד"ליות, קרי של הציונות הדתית, ולא של החברה החרדית); פרגמטית, המעדיפה הפרדה אך מוכנה ללמוד בלעדית; ומודרנית, האדישה לסוגיית ההפרדה המגדרית.¹⁰ כהנר ומלאך, שנדרשו לסוגיה כחלק מתהליך שימוע ציבורי של גיבוש התוכנית החדשה, בחנו את שיעור הסטודנטים החרדים הלומדים במוסדות האקדמיים השונים כיום (נפרדים ומעורבים) וביקשו להסיק לפי התפלגותם זו את נכונותם ללמוד במסגרות מעורבות.¹¹ כהנר ומלאך

8 שם, בעמ' 30.

9 אסף מלחי ומיכל בראל "יגעת ומצאת – תאמין": מאפייניהם של תלמידי חרדים הנתמכים על-ידי קרן קמ"ח במסלולים אקדמיים ומקצועיים 26–27 (משרד התמ"ת, 2012) tinyurl.com/y44qke76.

10 נרי הורוביץ סטודנטים חרדים: ישיבה, עבודה ומערכת השכלה גבוהה המונית 21 (משרד הכלכלה, 2013) tinyurl.com/y6b3xj73.

11 ראו מלאך וכהנר (2016), לעיל ה"ש 4, ס' 4.1.4. הגם שנתונים בדבר בחירות הסטודנטים בפועל הם ללא ספק חשובים, בחינה מסוג זה אינה מאפשרת את בידודו של המרכיב המגדרי בשיקולי הסטודנטים, שכן המוסדות הנפרדים שונים מהמוסדות המעורבים בפרמטרים נוספים (תנאי קבלה, קרבה גאוגרפית לריכוזי אוכלוסייה חרדים, סביבת לימודים חרדית כללית – הסגל המנהלי, נראות המקום, אורחות החיים המשתקפים אצל פוקדי הקמפוס, חגים ומועדים וכו'). במילים אחרות, ההפרדה המגדרית כרוכה כיום בכמה וכמה מאפיינים נוספים שהופכים את המוסדות המופרדים לאטרקטיביים עבור הסטודנטים החרדים. רגב (לעיל ה"ש 2, בעמ' 200) משייך את הגידול במספר הסטודנטים החרדים להקלה הניכרת בתנאי הקבלה ללימודים שהתלוותה לפתיחת הקמפוסים החרדיים במסגרת תוכנית המל"ג ("לדוגמה, כאשר בוחנים את תנאי הקבלה של חרדים הלומדים במכללות אקדמיות ציבוריות, מתברר כי בשנת 2014 חל זינוק בשיעור המתקבלים ללא בגרות וללא פסיכומטרי (מ-32 אחוז ל-52 אחוז). הזינוק נבע בעיקר מכך שבאותה שנה נפתחו שישה קמפוסים חרדיים חדשים, ואלו קלטו מספר גדול של סטודנטים חרדים בתנאים מקלים מבעבר"). בקמפוסים של המגזר הכללי לא נרשמה ירידה דומה בדרישות הקבלה ללימודים, גם לא במכללות (שם, בעמ' 199–200). מחקרו של רגב מלמד על סבירות גבוהה שהגורם העיקרי להצלחת הקמפוסים החרדיים החדשים לא היה ההפרדה המגדרית כי אם הסרת תנאי הקבלה ללימודים. אליה זו קוץ בה, שכן המתקבלים ללא תנאי קבלה מועדים בסבירות גבוהה מאוד לנשור מהלימודים (שם).

הסיקו ממחקרם כי המודל המשתלב בקמפוסים הכלליים הוא בעל פוטנציאל ממשי להגדלת מספר הסטודנטים החרדים באקדמיה.¹²

מחקרו של מלחי שימש נדבך מרכזי ביותר בהחלטת המל"ג על התוכנית הרב-שנתית הנוכחית. מלחי עשה את מחקרו לבקשת המל"ג ובמימונה, ותוכנית המל"ג וכן תשובתה לעתירות והתבטאויות רשמיות של העומדת בראש ות"ת¹³ מעידות כי נתונים אלה ניצבו בבסיס החלטתה להמשיך ולהרחיב את מודל ההפרדה. כאמור, גם כיום, בתשובת המל"ג לצו על-תנאי בבג"ץ, נתונים אלה משמשים כהצדקה המרכזית למדיניות ההפרדה הגורפת.¹⁴

12 כהנר ומלאך מעריכים, על בסיס התשובות שניתנו לסקר של מלחי ובראל (לעיל ה"ש 9), כי מעט יותר משליש (37%) מן הסטודנטים החרדים כיום היו מוכנים ללמוד במסגרות מעורבות אילולא הייתה חלופה בהפרדה (ראו מלאך וכהנר (2016), לעיל ה"ש 4, בעמ' 15). נוסף על זה, הם מעריכים כי 60% מן הסטודנטים החרדים כיום היו נכונים ללמוד בכיתות מופרדות בתוך קמפוס כללי, שכן אלה אינם נתפסים כלימודים מעורבים (שם, בעמ' 19). הם אינם מפרטים כיצד הגיעו למספר זה, אולם בעבודה מאוחרת הם מציגים נתונים כמותיים על תהליכי שינוי ופתיחות המתרחשים בחברה החרדית, בין היתר בנוגע להשכלה ולימודים גבוהים. ראו גלעד מלאך ולי כהנר "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית" *תרבות דמוקרטית* 17, 19, 28–30 (2017) (להלן: מלאך וכהנר (2017)).

יוער כי בימים אלה עמלה כהנר על ניתוח סקר מקיף שמטרתו למפות תתי-קבוצות מרכזיות בחברה החרדית העכשווית לפי עמדותיהן בנושאים מגוונים. סקר זה בחן, בין עשרות שאלות שונות, גם שאלות בנוגע ללימודים באקדמיה. הממצאים המרכזיים המסתמנים מסקר זה מצביעים על ארבע תתי-קבוצות בחברה החרדית, שכהנר מסווגת אותן כחרדים מודרניים, חרדים עם נגיעות מודרניות, חרדים קלאסיים וחרדים שמרנים. קבוצות אלה אינן שוות בגודלן ונבדלות זו מזו במידה רבה בגישתן, כאשר לפי כהנר, שתי הקבוצות המודרניות יותר, שהן כ-40% מהחברה החרדית, מתאפיינות בפתיחות רבה יותר ללימודים ולתעסוקה ללא הפרדה מגדרית לעומת שתי הקבוצות השמרניות יותר, ובמידה ניכרת. לצד זאת יש לציין כי בניגוד לסקר המל"ג ולסקר הנוכחי, סקר כהנר לא חקר את העמדות כלפי האקדמיה עצמה וממילא לא בחן עמדות כלפי המישורים השונים של הפרדה מגדרית שנבחנו במחקר הנוכחי. ראו לי כהנר *בין שמרנות למודרניות – הצעה לטיפולוגיה חדשה ואומדן כמותי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית* (המכון הישראלי לדמוקרטיה, טרם פורסם).

13 ראו להלן ה"ש 30–32, וכן את דבריה של פרופ' יפה זילברשץ (הרצאה בכינוס "הפרדה, אקדמיה ופוליטיקה – יחסים מסוכנים" (הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב, דקה 3:35–4:00, 17.1.2018 (tinyurl.com/y6jsn64r): "ועל כן, גם אם ברור לנו יופי עובדתית, ואנחנו כן עשינו מחקרים בעניין, ש-70% מהחרדים לא יגיעו להשכלה גבוהה כפי שעושים זאת הערבים בקמפוסים הרגילים ברחבי הארץ, וגם אם ברור לנו שעל מנת להנגיש גם להם את ההשכלה הגבוהה עלינו לחרוג ולאפשר הפרדה מגדרית, נקודת המוצא במל"ג-ות"ת היא שזה אינו האידיאל".

14 יוער כי המדינה מזכירה בתצהיר התשובה בעניין תירוש (לעיל ה"ש 4, פס' 40) הצדקה נוספת והיא הפער האקדמי בין החינוך החרדי לבנים לבין החינוך החרדי לבנות, המצריך הפרדה מגדרית על מנת לאפשר רמה לימודית מתאימה לכל קבוצה. אולם שיקול זה מצדיק הפרדה מצומצמת בהרבה מזו הנהוגה כיום: במכניות קדם-אקדמיות שנועדו להשלים פערים לימודיים טרם הכניסה לאוניברסיטה ובכיתות הלימוד בלבד (ולא בקמפוס בכללותו). שיקול זה גם אינו מצדיק הדרת מרצות מכיתות הלימוד. ממילא רציונל זה אינו חל על כל משך הלימודים, שכן הסטנדרטים להענקת תואר אקדמי אינם שונים בישראל בין גברים לנשים, חרדים או אחרים. לכן גם אם הפערים בחינוך החרדי מצדיקים הפרדה מגדרית בכניסה לאקדמיה, הם אינם מצדיקים את מדיניות ההפרדה הגורפת הנהוגה כיום.

החלטת המל"ג להיעזר בנתונים אמפיריים לצורך קבלת החלטה ולאסוף בסיס נתונים עדכני ומקיף על מנת לקבל תמונת מצב של האתגרים והאפשרויות העומדים בפניה, ראוייה כשלעצמה לשבח. יש חשיבות רבה להנחת תשתית עובדתית רלוונטית ועדכנית, במיוחד בסוגיות טעונות ומורכבות מבחינה נורמטיבית וחוקתית.

עם זאת הדוח המחקרי שנכתב בנושא והסקר שבבסיסו לוקים בפגמים מתודולוגיים קשים, המעוררים ספקות כבדים בדבר מהימנות המחקר ומסקנותיו. פגמים אלה יורדים לשורש המתודולוגיה שבה הוכן הסקר, נוסחו השאלות, ונותחו הנתונים, והם נוגעים גם לפרשנות הנתונים ולמסקנות שהוסקו מהם. משכך, רשימה זו תבצע מהלך כפול: לאחר שאמקם את הדיון בהקשרו המשפטי (פרק א), החלק הראשון של המהלך יוקדש לדיון מפורט בליקויים ובקשיים המתעוררים מסקר המל"ג (פרק ב). בין היתר אסביר מדוע אין ניתן להסתמך על המסקנות שהמל"ג מבקשת לחלץ מהסקר ואראה כיצד הסקר עצמו כולל נתונים המטילים צל כבד על המסקנות שהוסקו ממנו. החלק השני של המהלך יבקש להדגים את המשמעויות מרחיקות הלכת של הביקורת המתודולוגית באמצעות סקר חליפי שעשיתי בתחילת שנת 2018 (פרק ג). סקר זה בחן את עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים באופן ניטרלי ונטול הליקויים האנליטיים והמתודולוגיים שנפלו בסקר מל"ג. כמו כן סקר זה בחן לראשונה את העמדות כלפי הפרדה מגדרית בשלושה מישורים שונים, אנליטית ומעשית, זה מזה: מישור המרצות/ים, מישור הסטודנטיות/ים ומישור הקמפוס. כפי שיהיה ניתן לראות בחלק זה, הממצאים המתקבלים מבחינה זו שונים בתכלית מאלה שהוצגו בדוח המל"ג, אך למעשה עולים בקנה אחד עם ממצאים שהוצגו והוסתרו בדוח ונדונים לראשונה ברשימה זו, על בסיס ניתוח מחודש של נתוניו הגולמיים של הסקר. פרק הסיכום ידון במסקנות העולות במקובץ משני המהלכים, כאשר המרכזית שבהן היא כי במישור המשפטי אבן הראשה של התשתית העובדתית שעליה נסמכה המל"ג בהחלטה על הפרדה מגדרית באקדמיה אינה יכולה לעמוד, וכי הממצאים העובדתיים דורשים חשיבה מחודשת על מאפייני התוכנית ומשקלם. נוסף על זה, פרק הסיכום יציע המלצות כלליות בדבר דרכי האיסוף של תשתית עובדתית רלוונטית ויעורר שאלות בדבר משמעויות הממצאים במישור המדיניות, הן באשר לשילוב חרדים באקדמיה והן באופן כללי יותר.

א. על חשיבותה של התשתית העובדתית בסוגיית ההפרדה באקדמיה

על מנת להבין את חשיבותה של התשתית העובדתית בסוגיית הנוכחית יש לשטוח ראשית את טיעוני הצדדים. העתירה של תירוש ואח' נגד תוכנית המל"ג פורסת יריעת טיעונים רחבה ביותר, הן במישור המנהלי הן במישור החוקתי. בתמצית, העתירה טוענת נגד חוקתיותו של סעיף 4(א) לחוק זכויות הסטודנט, המאפשר "קיומם של מוסדות נפרדים או של מסלולי לימוד נפרדים לגברים ולנשים מטעמי דת". העותרים טוענים לקיומה של פגיעה בכבוד האדם ובשוויון, הנוגדת לשיטתם את ערכי מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, אינה מוצדקת בתכלית ראוייה ואינה מידתית. נוסף על זה, העותרים טוענים כי גם לו היה סעיף 4(א) הנ"ל חוקתי, הסדרי ההפרדה חורגים מגדר ההרשאה הניתנת בו, וכי

התוכנית, על הסדריה ועל המדיניות שהותוותה בה, אינה עומדת ב"תנאי הסף שנקבעו בפסיקה להסדרים המקיימים הפרדה על בסיס מין"¹⁵, הדורשים, בהמשך לפרשות נוער כהלכה,¹⁶ רגן¹⁷ וקול ברמה¹⁸ שההפרדה תהא מעוגנת בליבת הפרקטיקה הדתית, שההסדרים יאפשרו הזדמנויות זהות לנשים ולגברים, שההסדרים המופרדים והלא מופרדים יהיו זהים, וכי ההפרדה תהא וולונטרית. לבסוף העותרים טוענים נגד ההליך המנהלי שהביא לקבלת התוכנית הרב-שנתית, שנפלו בו ליקויים היורדים לשורשו.

מנגד, פורום קהלת ואח' הגישו עתירה המבקשת להסיר את שלוש המגבלות העיקריות שהטילה המל"ג על השכלה גבוהה בהפרדה: הגבלת לא-חרדים מלימוד במסגרות המופרדות; איסור על קיום תארים מתקדמים בהפרדה; הגבלת ההפרדה לכיתות הלימוד בלבד, ואיסורה במרחב הכללי של הקמפוס ובמתקנים נוספים במוסדות (דוגמת ספריות ומעבדות). עתירת הנגד מבקשת להתיר לכל מוסד להתנהל כראות עיניו ולפי הביקוש הקיים בשוק ולא לכפות על המוסדות ועל הסטודנטים הבאים בשעריהם עירוב בין המינים.¹⁹ עוד טוענת עתירת הנגד כי מגבלות אלה פוגעות בזכויות יסוד של סטודנטים המעוניינים ללמוד בהפרדה, והדבר אינו מתאפשר להם בשל אחת המגבלות האמורות, ובהן הזכות לתרבות וחופש הדת.²⁰ לבסוף, עתירת הנגד טוענת כי המל"ג פעלה שלא בסמכות ושלא לפי החוק בקבלת התוכנית, ובייחוד בחייבה מוסדות פרטיים שאינם מתוקצבים על ידי המדינה לפעול לפי התוכנית, כאשר לשיטת העותרים, אלה צריכים היו להיות פטורים מעול התוכנית מכול וכול.²¹

ניתוח עמדתה של המל"ג בתשובתה לעתירות מעלה כי זו קרובה יותר, עקרונית, לעמדת תירוש מלעמדת פורום קהלת. המל"ג, בתמצית, אינה חולקת על שהפרדה על בסיס מין בהשכלה הגבוהה פוגעת בשוויון ובכבוד האדם,²² והיא אינה מקדישה מקום נרחב לדיון בטענות הנגדיות בדבר פגיעה בזכויות.²³ עם זאת המל"ג טוענת כי המגבלות שגיבשה למדיניות ההפרדה – אותן מגבלות שנגדן עתר פורום קהלת – הן בדיוק האיזונים המספקים את ההצדקה הנדרשת לפגיעה בשוויון (עוד על מערך ההצדקות של המל"ג להלן).²⁴ לאחר דיון בעתירות הוציא בית המשפט העליון צו על-תנאי המורה למדינה לנמק מצד אחד מדוע לא תבוטל ההחלטה שקיבלה את תוכנית המל"ג, ומצד אחר מדוע לא ייקבע בכל

- 15 פס' 171 לכתב העתירה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4.
16 בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך, פ"ד סג(2) 398, פס' 19 לפסק דינו של השופט לוי (2009) (להלן: פרשת נוער כהלכה).
17 בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, פ"ד סד(2) 530, פס' 8 לפסק דינו של השופט ג'ובראן ופס' ט-י, כ-כ, כט לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין (2011).
18 רע"א 6897/14 רדיו קול ברמה בע"מ נ' קולך – פורום נשים דתיות, פס' 52–56 לפסק דינו של השופט דנציגר ופס' 10–11 לפסק דינה של השופטת ברק-ארז (פורסם בנבו, 9.12.2015).
19 עמ' 20–29 לכתב העתירה בבג"ץ 8683/17 פורום קהלת נ' המועצה להשכלה גבוהה.
20 שם, בעמ' 29–38.
21 שם, בפרט פס' 37.
22 פס' 7, 63, 93, 99–100 ו-109 לכתב התשובה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4.
23 שם, בעמ' 41 ואילך (ייתכן כי ההתעלמות מטיעוני עתירת הנגד מקורה בצמצום יריעת המחלוקת בצו על-תנאי רק למוסדות שאינם מתוקצבים תקצוב מלא).
24 פס' 8 לכתב תשובה מטעם המשיבים 1–3 בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4.

מקרה כי ההחלטה תחול רק על מוסדות שהמדינה מתקצבת תקצוב מלא, ולא תחול על מוסדות שאינם מתוקצבים, או מתוקצבים חלקית. בכך צמצם בית המשפט, במידת מה, את יריעת המחלוקת שנפרסה בעתירת פורום קהלת אך ורק למוסדות שאינם מתוקצבים תקצוב מלא.²⁵

מטרתה של רשימה זו אינה להחליף את בית המשפט בשקלול ובהכרעה בטיעונים השונים שהועלו בעתירות. בהמשך לכך, אין לראות ברשימה זו נקיטת עמדה נורמטיבית כלפי השאלות הערכיות, כבודת המשקל, שהועלו משני הצדדים, ובייחוד כלפי המתח בין שוויון מגדרי לחופש דת ותרבות וכלפי המתח בין פלורליזם לפטרנליזם. מטרת הרשימה צנועה יותר והיא להתמקד בבסיס הנתונים שעליו נשענה המדינה בהחלטתה לכונן לימודים בהפרדה באקדמיה, על מאפייניהם הקונקרטיים. התמקדות בבסיס נתונים זה היא בעלת חשיבות משפטית בשני מובנים מצטברים.

ראשית, המל"ג, ככל גוף מנהלי, מחויבת לבסס את החלטתה על תשתית עובדתית. "אין טעם בהחלטה שנימוקה סבירים וראויים, אם אין היא מתאימה לנסיבות העובדתיות".²⁶ במילים אחרות, קיומה של תשתית עובדתית רלוונטית היא אחד מהתנאים המצטברים לתוקפה של החלטה במשפט המנהלי. הדברים נכונים ביתר שאת כשמדובר בהחלטות הפוגעות בזכויות אדם,²⁷ והמל"ג מקבלת שזהו המצב בתוכנית הרב-שנתית.

שנית, בסיס הנתונים שעליו נשענה המל"ג במקרה הנוכחי ניצב בליבת מערך ההצדקות של התוכנית הרב-שנתית. מערך הצדקות זה נשען על שלושה רבדים מצטברים: הראשון הוא שקיים צורך בהפרדה מגדרית; השני הוא שבהתחשב בצורך זה, ההפרדה נדרשת על מנת להנגיש את ההשכלה הגבוהה למגזר החרדי; לבסוף טוענת המל"ג שמערך הכללים וההגבלות שעליו הוחלט מאזן בסבירות ובמידתיות בין ערך השוויון לקיום הצורך בהפרדה.²⁸ מכאן, שהתשתית העובדתית בדבר קיומו של צורך בהפרדה מגדרית נמצאת במסד מערך ההצדקות של מדיניות ההפרדה באקדמיה. איתנותה מקרינה על הטיעון כולו.

25 בג"ץ 6500/17 תירוש נ' המועצה להשכלה גבוהה, פס' 1 להחלטתו של המשנה לנשיאה מלצר (פורסם בנבו, 15.1.2018).

26 דפנה ברק-ארו המושפט המנהלי כך א 439 (2010).

27 שם, בעמ' 447 ("החלטה מנהלית הפוגעת בזכות יסוד היא הדוגמה המובהקת ביותר למצב שבו נדרשת הרשות לאמץ אמת מידה ראייתית מחמירה מן הרגיל"). בבג"ץ 680/88 שניצר נ' הצנזור הצבאי הראשי, פ"ד מב(4) 617, פס' 23 לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) ברק (1989), ובפסקי דין נוספים, הראיות הנדרשות במקרה כזה תוארו כ"ברורות, חד-משמעיות ומשכנעות".

28 יש לציין כי כתב התשובה בעניין תירוש (לעיל ה"ש 4) אינו מבהיר מהן, לשיטת המל"ג, הדוקטרינות המשפטיות החלות בסוגיה. הטענות אינן נדונות ישירות כחלק ממסגרת ניתוח חוקתית (כך, הפרק העוסק ב"צורך בהפרדה" אינו מגדיר צורך זה כ"תכלית ראויה", והפרק העוסק ב"איזונים בתוכנית הרב-שנתית" אינו עוקב אחר מבחני המשנה של המידתיות), ואין כל התייחסות (לחיוב או לשלילה) לטענת העותרים בדבר אי-עמידת התוכנית במבחנים שנקבעו בהלכה הפסוקה בפרשות קודמות (ליבת הפרקטיקה הדתית; וולונטריות; שוויוניות ההסדרים, וכיוצא בזה). יש להצר על שעמדת המדינה כה עמומה וחסרה כלפי סוגיות יסוד אלה, אולם עמימות זו אינה משליכה על הטיעון של הרשימה הנוכחית. בין שהצורך בהפרדה נתפס כחלק מהתכלית הראויה של שילוב חרדים באקדמיה ובין שנתפס כאמצעי שצריך לקיים קשר רציונלי לתכלית המדיניות, או כאמצעי שצריך לעמוד במבחן "ליבת הפרקטיקה

נוכח האמור, בפרק הבא נתמקד בהערכת התשתית העובדתית המרכזית שעליה התבססה המל"ג בהכרעה שקיים צורך מתמשך בהפרדה מגדרית באקדמיה. מדובר בסקר המל"ג המוצג בתשובה לצו על-תנאי כ"סקר עמדות בקרב המגזר החרדי אודות היחס להשכלה הגבוהה ובפרט בכל הנוגע לצורך במסגרות נפרדות",²⁹ ש"נערך במסגרת גיבוש התוכנית הרב שנתית הנוכחית".³⁰ המל"ג נסמכת בתשובתה על סקר זה בכל האמור בביסוס הצורך בהפרדה. כך, הפרק הרלוונטי בכתב התשובה ("הצורך בהפרדה") נסמך בלעדית על סקר המל"ג בשביל לבסס צורך זה.³¹ כתב התשובה מדגיש כי "קיימת רתיעה רבה מאוד בציבור החרדי מלימודים אקדמיים במסגרות שאין בהן הפרדה מגדרית: כ-83% מהנשים החרדיות וכ-79% מהגברים אינם מוכנים כלל ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות-מעורבות". עוד הוא מציין כי "מסקר העמדות בחברה הנוכחית שנערך במסגרת גיבוש התוכנית הרב שנתית הנוכחית (מלחי, 2017) עולה באופן ברור כי מרבית החרדים אינם מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות ללא הפרדה מגדרית. זאת בשל החשיבות שגברים וגברים מציבור זה מייחסים לערכי הצניעות ולאורח-החיים החרדי הדוגל בהפרדה מרבית בין נשים וגברים במעגלי חיים שונים".³²

הדתית" שקבע השופט לוי בפרשת נוער כהלכה (לעיל ה"ש 16) מקומו הבסיסי במערך ההצדקות נותר כפי שהוא.

29 כתב התשובה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4, פס' 58.

30 שם, פס' 73. בפס' 65, שם, נכתב שהסקר "הוכן לקראת התוכנית הרב-שנתית".

31 יוער כי נעשו שני מחקרים נוספים במסגרת גיבוש התוכנית הרב-שנתית החדשה: הראשון, מחקר הערכה של התוכנית הרב-שנתית הראשונה, שפירט באיזו מידה עמדה התוכנית ביעדיה. מחקר זה לא הביא נתונים על מידת הצורך בהפרדה מגדרית, אולם מצא כי המוסדות אינם עומדים במגבלות שהשיתה עליהם המל"ג בהקשר זה, וכי ההפרדה המגדרית חורגת מתחומי הכיתות לקמפוס בכללותו ואינה מפוקחת כראוי. ראו גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו – מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז-תשפ"א) (2016) tinyurl.com/y46cep7d. הפרק העוסק בצורך בהפרדה בכתב התשובה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4, מאזכר מחקר זה (שם, פס' 62) לצורך ביסוס הקשר בין רמת ההשכלה של חרדים עובדים לבין רמת ההשתכרות שלהם (שם, פס' 65 מאזכרת שני מחקרים נוספים על מנת לבסס קשר זה, שהמחקר הנוכחי אינו חולק עליו). לאחר שפורסם מחקר ההערכה של מלאך ושותפיו, וככל הנראה בעקבות דיונים במל"ג על הצורך בהפרדה, הוציאו מלאך וכהנר מסמך נוסף העוסק בהצדקות להפרדה המגדרית והמגזרית (מלאך וכהנר (2016), לעיל ה"ש 4). הנתונים העדכניים ביותר שעליהם מסתמך מסמך זה הם נתוני סקר המל"ג עצמו (המצוטטים שם כמלחי, 2017) (לעיל ה"ש 3) ולפיכך המלצתם של כהנר ומלאך נשענת אף היא בחלקה על מלחי. אשר לחלק האחר של ההערכה, ראו את הדיון לעיל בה"ש 11-12, המבהיר כי המתודולוגיה שנוקטים כהנר ומלאך אינה מסוגלת לענות על שאלת הצורך בהפרדה, כי מחקרים אחרים מערערים על חשיבותו של המרכיב המגדרי בגידול הסטודנטים החרדים באקדמיה, וכי ממילא הערכתם של כהנר ומלאך שונה דרמטית מזו של סקר המל"ג ומהמדיניות הקיימת שאותה מצדיקה המל"ג בתשובתה (החוקרים מעריכים כי 60% מהסטודנטים החרדים יהיו נכונים ללמוד בכיתות נפרדות בקמפוסים כלליים, שאינם מופרדים). יובהר כי המחקר הנוכחי אינו חולק על טענתם של כהנר ומלאך כי הצורך בהפרדה, ככל שישנו, גדול יותר אצל נשים חרדיות, אם כי נתוניהם לא התייחסו להפרדה בלימודים אלא להפרדה בעבודה.

32 ראו פס' 73 לכתב התשובה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4. ניסוח זה קרוב מאוד לניסוחו של מלחי 2017 (לעיל ה"ש 3, בעמ' 32), בפסקה המדווחת על "סיבות ומניעים לצורך בלימודים אקדמיים נפרדים", שתודון בהרחבה להלן בתת-פרק ב.2.

נוכח חשיבות התשתית העובדתית בסוגיה זו לטיעון המשפטי הפרק הבא יעסוק בפירוטו ובביסוסו של הטיעון שהוצג בהקדמה, קרי כי סקר המל"ג והדוח שנכתב על בסיסו לוקים בפגמים מתודולוגיים קשים, היורדים לשורש המתודולוגיה שבה הוכן הסקר, הדרך שבה נאספו התשובות ונותחו הנתונים, והנוגעים גם לפרשנות הנתונים ולמסקנות שהוסקו מהם. פגמים אלה אינם מאפשרים להסתמך על סקר המל"ג כבסיס לקבלת החלטות.

ב. ביקורת מתודולוגית של סקר המל"ג על עמדות חרדים כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית

1. מבנה השאלות בסקר וניסוחן

הבעיה הקשה ביותר במחקר המל"ג נוגעת ליסודות הבסיסיים ביותר שלו: מבנה הסקר וניסוח השאלות. מן המפורסמות במדעי החברה הוא שדרך שאלת השאלה משפיעה על התשובות המתקבלות עליה. על מנת לקבל תשובות מהימנות מחקרים צריכים להיות מנוסחים ניסוח מאוזן, ניטרלי ולא מוטה, שאינו מנחה את הנשאל כיצד להשיב. למשל, אין לשאול שאלות של "האם א' הוא כזה וכזה?" אלא "מה דעתך על א'?"³³ וכדומה. עמידתה של סדרת השאלות הפותחת את הסקר בתנאי זה היא סבירה למדי.³⁴ עם זאת השאלה הקרדינלית ביותר בסקר מנוסחת כשאלה מנחה והיא אינה מהימנה. נוסח השאלה הוא כדלקמן: "במידה ושקלת לפנות למסלול אקדמי, באיזו מידה היית מוכנה/ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב ללא הפרדה בין נשים וגברים שאינו מותאם לציבור החרדי?". הבעיות בניסוח זה (אמורות להיות) ברורות מייד. הניסוח מערב, מבחינה אנליטית, שני גורמים נפרדים: הפרדה בין נשים לגברים והתאמה לציבור החרדי. התאמה לציבור החרדי כוללת נושאים רבים, כגון תוכני הלימוד, שפת הלימוד, רמת הלימוד, הרתיעה ההיסטורית של החרדים מתנועת ההשכלה, גישה לשירותים דתיים, התחשבות במנהגים חרדיים באשר

33 להרחבה ראו WILLIAM FODDY, CONSTRUCTING QUESTIONS FOR INTERVIEWS AND QUESTIONNAIRES: THEORY AND PRACTICE IN SOCIAL RESEARCH (1993); Jon A. Krosnick & Stanley Presser, *Question and Questionnaire Design*, in THE PALGRAVE HANDBOOK OF SURVEY RESEARCH 439 (2018).

34 אם כי לא במלואה. השאלה שנועדה להעריך את מידת העניין בלימודים באקדמיה מנוסחת למשל כך: "במידה והיית מעוניינת/לעבוד לפרנסתך או לשפר את מצבך התעסוקתי, באיזו מידה היית מעוניינת/ בלימודים אקדמיים?" ניסוח זה מטה את הנשאלים להשיב לשאלה בחיוב, מאחר שהוא מספק שתי מוטיבציות – פרנסה ושיפור מצב תעסוקתי – ללימודים אקדמיים, הניתנות לנשאל/ת בתוך השאלה עצמה. כמו כן שאלות 6 ו-9, המנוסחות במהימנות, מציינות ברשימת הגורמים העשויים להשפיע על ההחלטה ללמוד לימודים אקדמיים "חשש לפגיעה באורח החיים החרדי". כפי שאציין בהמשך, ניסוח כללי זה עמום ומעלה קושי פרשני ניכר, שכן אורח החיים החרדי מורכב מהיבטים רבים. כל נבדק/ת יכול לשקול היבט אחר באורח החיים החרדי במענה לשאלה זו, ומאחר שכך, אין דרך אחת לפרש את התשובות. כמו כן שאלה 8 העוסקת באיזון בין עבודה למשפחה הוקראה לנשים בלבד, הגם שבחברה החרדית גברים נוטים להיות מעורבים מאוד בטיפול בילדים, בייחוד אברכים (בדיוק האוכלוסייה שאינה לומדת כיום באקדמיה ועשויה לחשוש מתובענות הלימודים בשל שיקולים משפחתיים). כפי שמראים הנתונים בפרק ב', האיזון בין עבודה למשפחה הוא שיקול רלוונטי לגברים חרדים רבים. את השאלות ראו בנספח 4 למאמר זה, להלן ה"ש 141.

לתפילה, לחגים וכיוצא בזה. השגיאה הבסיסית והחמורה בניסוח שאלה זו היא שהיא אינה מאפשרת כלל לחלץ מידע על הסוגיה העקרונית ביותר הניצבת בלב הסקר – השאלה שלשמה נעשה הסקר – נכונות המשתתפים החרדים ללמוד במסגרות מעורבות. בשביל להמחיש את גודל האבסורד נהפוך את השאלה על קודקודה למען קוראים שאינם חרדים, למשל קוראים חילונים. נניח שקוראים אלה היו נשאלים "באיזו מידה היית מוכנה/ללמוד במוסד אקדמי כללי מעורב ללא הפרדה בין נשים לגברים שאינו מותאם לציבור החילוני?" כמה היו משיבים "במידה רבה או בינונית" על שאלה זו? וכמה היו נוטים להשיב "במידה מועטה או כלל לא?" טבעי שהסיפה של המשפט נקלטת באוזן ומעוררת בלבול וחששות בלב השומע שזהותו תאוגר על ידי אותו מוסד שאינו "מותאם" לו. אי-ההתאמה מוצגת במילים כלליות ולא מפורשות, ולכן יכולה לגעת במרכיבים זהותיים רבים. למשל: הציבור החילוני בימינו מוטרד מניסיונות הדתה בספרי הלימוד ובפעילויות החינוך גם כשאינו להם כל קשר להפרדה בין נשים לגברים. סביר להניח שכשם שחילונים רבים שאינם רואים כל בעיה ברישת השאלה חווים את הסיפה כמטרדה ומאיימת, כך גם תשובותיהם של רבים מהמשיבים החרדים נוגעות למעשה לסיפה ולא לרישה של השאלה.

בעיה זו נגרת לחלק ניכר מהשאלות במחקר כיוון שמיקומה בראשית קבוצת השאלות העוסקות בהפרדה מגדרית ממסגר את יתר השאלות בסוגיה זו לאורה וחלק ניכר מהשאלות נבנות על שאלה זו מבחינת סדר הצגתן.³⁵ למותר לציין שדרך הצגת השאלות אינה ניטרלית גם בלעדי שגיאה חמורה זו. ריבוי השאלות המנוסחות כך: "באיזו מידה היית מוכנה/ללמוד במוסד מ"רצה" או "מעוניינת" או "שוקלת" מאפיין את הבחירה העומדת בפני הנשאל/ת החרדי/ת כמתקבלת מעמדה של מי שמוצעות בפניה/ה אפשרויות לא מוגבלות, המוצעות ללא כל תנאי או מחיר; ניסוח זה עלול לעודד את הנשאלים להביע עמדות קצה במקום לבחון את השאלה כהווייתה, כבחירה בעולם שבו יש לבחירות מחירים אפשריים. פרופ' עודד נבון טען בעבר כי הצגת ההפרדה המגדרית כפריבילגיה נטולת עלויות מטעה את המועמדים החרדים ללימודים גבוהים, שכן התקציבים המושקעים בכינון ההפרדה באים על חשבון ההשקעה עבור כל סטודנט ומובילים לרמה ירודה של לימודים ותשתיות אקדמיות.³⁶

לצד חסרונות אפשריים אלה, ובנפרד מהם, יש בעיה מתודולוגית-אמפירית בניסוח שאינו בודק את עמדותיהם של הנבדקים בדיקה מציאותית: החלטה על לימודים אקדמיים היא החלטה רב-ממדית המושפעת משיקולים שונים (עלות הלימודים, מידת העניין בתחום הלימוד, התשואה הצפויה מהתואר, המחויבות שדורשים הלימודים בהיבטי זמן והשקעה ועוד ועוד). שאלות הבוחנות את חשיבותה של ההפרדה המגדרית במנותק מגורמים אחרים ומבקשות להסיק מכך על חשיבותה בפועל מסתכנות בהטיה, מאחר שהתשובות בדבר חשיבותה של הפרדה מגדרית עשויות להשתנות כתלות בקיומם של שיקולים אחרים

35 שם. למשל, קריאת הסקר ברצף מעלה כי השאלה על מידת המוכנות ללמוד במסגרת אקדמית מותאמת לחרדים, הכוללת הפרדה בין נשים לגברים בכל הקמפוס, מתפרשת בטבעיות על רקע החלופה שהוצגה בשאלה הראשונה. מאחר ששאלות שונות הוצגו לנבדקים לפי התשובות שהשיבו לשאלות שקדמו להן, נוצרת תלות חזקה במיוחד בין השאלות.

36 עודד נבון הצעה לשילוב חרדים באקדמיה – חומש שני (2016) tinyurl.com/y5kkpcjc.

הרלוונטיים להחלטה. למשל, ניתן להניח כי אנשים רבים היו משיבים בשלילה לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי המרוחק מביתך כדי שעתיים נסיעה?" ובחיוב לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי שיעניק לך תואר בתחום שמעניין אותך ביותר לעסוק בו?" אולם אם שני המאפיינים – מרחק ועניין – מתקיימים באותו מוסד, מספר רב יותר של אנשים היה מוכן לנסוע למרחקים על מנת ללמוד תחום הנמצא בראש מעייניו. אכן, מחקרים רבים מראים כי העדפותיהם של פרטים משתנות ואף מתהפכות כתלות בהצגה חד-ממדית או רב-ממדית של השיקולים.³⁷ מכאן שבחינת החלטות רב-ממדיות כגון לימודים אקדמיים באמצעות פירוטן לבחינות נפרדות של כל שיקול ושיקול היא בעייתית מכיוון שהיא מייצרת סביבת החלטה מלאכותית שאינה משקפת את קבלת ההחלטות המעשית ולפיכך אינה יכולה לאמוד את משקלם של השיקולים השונים בפועל.

להבדלים אלה יכולה להיות השפעה אדירה על התוצאות. הבדל עצום מצוי כבר בנתוני סקר המל"ג עצמו, אך אינו זוכה לכל הסבר או התייחסות במחקר. זהו ההבדל בין התשובות שהתקבלו לשאלה 10 בסקר – "במידה ושקלת לפנות למסלול אקדמי, באיזו מידה היית מוכנה/ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב ללא הפרדה בין נשים וגברים שאינו מותאם לציבור החרדי?" לתשובות שהתקבלו לשאלות 6 ו-9, שקדמו לשאלה זו ונוסחו ניסוח ניטרלי. שאלה 6 נוסחה כך: "אנא צייני/ באיזו מידה עשויים הגורמים הבאים להשפיע על החלטתך לפנות ללימודים אקדמאים בסולם שבין 1 ל-10"; בהמשך לכך, שאלה 9 שאלה כדלקמן: "מבין כל הגורמים, אנא צייני/ מהם שני הגורמים המשפיעים ביותר על ההחלטה האם לפנות למסלול אקדמי". הגורם "חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" הופיע בשתי השאלות, לצד גורמים אחרים, כגון "קושי בשל תקופת לימודים ארוכה", "עלויות שכר הלימוד" ועוד. שאלה 10, שבוקרה בהרחבה מעלה, נענתה כאמור בשיעור התנגדות גבוה ביותר: כ-79% מהנשאלים השיבו כי נכונותם ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב, בתיאור האמור, מועטה או לא קיימת כלל. לעומת זאת בשאלות 6 ו-9, שהוצגו קודם לכן ונוסחו כאמור ניסוח ניטרלי, רק 49% בחרו ב"חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" כגורם המשפיע במידה רבה על החלטתם, ורק 15% דירגו אותו כאחד משני הגורמים המשפיעים ביותר על ההחלטה אם ללמוד לימודים אקדמיים.

היות שמסיבה לא ברורה שאלות 6 ו-9 לא כללו התייחסות ישירה לגורם ההפרדה המגדרית, גורם "אורח החיים החרדי" הוא הבחירה הקרובה ביותר עבור מי שהפרדה מגדרית היא שיקול מרכזי אצלו. אומנם, כפי שצוין בהרחבה מעלה, הניסוח הכללי של חשש זה אינו מאפשר לפענח את מקומה של ההפרדה המגדרית במארג החששות בנוגע לפגיעה באורח החיים החרדי,³⁸ אולם גם אם נניח כי כל מי שהתייחס לחשש זה התכוון

37 לסקירה מקיפה ראו Christopher Hsee, George Loewenstein, Sally Blount & Max Bazerman, *Preference Reversals Between Joint and Separate Evaluations of Options: A Review and Theoretical Analysis*, 125 PSYCHOL. BULL. 576 (1999) (להלן: Hsee et al.). היפוך ההעדפות המתרחש בין שאלה המועמדת על שיקול יחיד, הנחזה כחשוב, לשאלה המציגה שיקול זה בהקשר המורכב משיקולים נוספים, אותה במגוון רחב של החלטות, כאשר למקום עבודה, כאשר לדילמות אתיות ומוטריות ובאשר להחלטות על צריכת מוצרים ושירותים.

38 ראו דיון לעיל בה"ש 34. נוסח השאלות מופיע בנספח 4, להלן ה"ש 141. זאת מאחר שאורח החיים החרדי כולל מגוון מאפיינים מלבד הפרדה מגדרית (שאף נקיטתה אינה אחידה בכל מישורי אורח החיים

להפרדה מגדרית, נתונים אלה חושפים קיומו של מתח פנימי ניכר בתמונת הממצאים. ממה נפשך – כיצד ייתכן שגורם כלשהו יביא להתנגדות כה רחבה ללימודים אקדמיים אף שדורג כמרכזי על ידי קבוצה קטנה בהרבה של משתתפים? הגם שהשאלות אינן זהות, מתח כה רב בממצאים מעורר קושי ניכר, שאינו מוסבר במחקר. במצב זה נראה כי הדרך המוטה שבה נוסחה שאלה 10 – באמצעות עירוב גורמים שונים באותה שאלה ובדודה המלאכותי של ההפרדה המגדרית משיקולים אחרים – הוליקה את הנבדקים לתשובה שאינה עולה בקנה אחד עם ההעדפות שמסרו לשאלות הניטרליות יותר בסקר.³⁹ מסקנה זו מתחזקת עוד יותר לאחר ניתוח חוזר של שאלה 14 בסקר, שבחנה את הסיבות לרצון במסגרת אקדמית נפרדת. מפאת הכשלים הרבים בניתוח הממצאים של שאלה זו ובדיווחם אני עוסקת בה בהרחבה בהמשך, בפרק המרכז את הליקויים בניתוח ובדיווח של הממצאים בסקר מל"ג. אולם ניתן לציין כבר כעת את הנתון הזה: כאשר נשאלים חרדים שהביעו עניין במסגרות אקדמיות מופרדות נשאלו ישירות בדבר הסיבה העיקרית שבשלה הם מעוניינים במסגרת כזו, 1.5% בלבד – ליתר דיוק 5 נשאלים בכל המדגם – ציינו שרצונם ללמוד בנפרד מנשים/גברים הוא הסיבה העיקרית לרצונם ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת. נתון זה אינו מדווח בשום מקום במחקר המל"ג.⁴⁰

יש לציין שעיון במפת השיקולים והחששות המצטיירת מהשאלות הניטרליות בסקר מעלה כי ההחלטה ללמוד לימודים אקדמיים מושפעת מגורמים רבים, וכי הגורמים הכלכליים-מקצועיים חשובים לא פחות, ואף יותר, מהחשש מפגיעה באורח החיים החרדי. למשל, כ-57% מהנשאלים ציינו את הסיכוי לשפר את שכרם כגורם מניע ללימודים אקדמיים, לצד 50% שצינו את שיפור הסיכויים להשתלבות בעבודה ו-46% שצינו את ההתקדמות בעבודה ובקריירה. 51% ציינו את הרצון והעניין בלימודים כגורם מרכזי. החששות המרכזיים היו עלויות שכר הלימוד (62%) והחשש מלימודים ארוכים (59%), ושני אלה קדמו לחשש מפגיעה באורח החיים החרדי (49% כאמור).

חרדי). יש לציין עוד שהדרך העמומה שבה נוסחה התשובה אינה מאפשרת להבחין בין נבדקים אשר אורח החיים החרדי חשוב להם, אולם אינם חוששים שלימודים באקדמיה יפגעו בו (ולפיכך עשויים שלא לסמן "חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" כשיקול המשפיע על החלטתם), ובין נבדקים אשר אורח החיים החרדי אינו חשוב להם (ולפיכך, מסיבה אחרת בתכלית, לא יסמנו שיקול זה כשיקול משפיע).

39 שם. ברשימת השאלות הניטרליות יותר בסקר ניתן למנות, נוסף על שאלות 6 ו-9, סדרה של שאלות שבחנה את מידת הפרגמטיות של סטודנטים חרדים בנוגע להפרדה מגדרית, בין היתר בנוגע לנכונות ללמוד תואר שני לא בהפרדה, ללמוד חלק מהקורסים לא בהפרדה ולהשתתף בהשתלמויות מקצועיות לא בהפרדה (שאלות 17-19). התשובות לשאלות אלה, שהופנו אך ורק לאקדמאים חרדים שלמדו רובם ככולם במסגרות נפרדות, הניבו פרגמטיות לא מבוטלת. כך, אף ש-85% מהאקדמאים למדו במסגרות נפרדות, כ-51% הביעו נכונות להשלים קורסים לתואר במסגרת מעורבת, במידה מועטה עד רבה, וכ-65% הביעו נכונות להשתתף בהשתלמויות מעורבות לצורך קידום תעסוקתי, במידה מועטה עד רבה. ממצאים אלה מבוססים על ניתוח מחודש של נתוני הסקר, אולם נתונים דומים מדווחים גם אצל מלחי 2017, לעיל ה"ש 3, בעמ' 40 (ככל הנראה, מחקר המל"ג מנתח בעמוד זה רק את פלח האקדמאיות החרדיות, אולם הניתוח כאן מבוסס על כלל האקדמאים החרדים במדגם המל"ג).

40 ראו את הטקסט הקודם והנלווה לה"ש 46-48 להלן.

מלבד בעיות מרכזיות אלה בניסוח השאלות בסקר ניתן לציין בעיות קשות נוספות. סקר מל"ג לא הגדיר לנשאלים (או לקוראים) מה הכוונה ב"אורח החיים החרדי" ומה הכוונה ב"הפרדה בין גברים לנשים". כפי שנראה בהמשך, יש לפחות שלושה מישורים אשר בהם ניתן לבצע הפרדה מגדרית ולפרש את הביטוי הפרדה מגדרית, וההבדלים העמוקים ביניהם אינם מאפשרים לכרוך ביניהם ללא הבחנה.

2. ניתוח הממצאים ודיווחם

בשל הבעיות המתודולוגיות בתכנון הסקר, ובייחוד בשאלות הליכה שלו, לא ניתן להסתמך על הנתונים שנאספו בו, שכן הם אינם מספקים תמונה מהימנה ובת פירוש של העמדות בחברה החרדית כלפי לימודים אקדמיים. לצד האמור יש לציין כי גם ניתוח הנתונים לוקה בחסר, והפרק הנוכחי מתעכב על שני ליקויים, תוך ניתוח מחודש של הנתונים הרלוונטיים בהתבסס על הנתונים שהועברו מהמל"ג לאחר בקשה לפי חוק חופש המידע.⁴¹

ליקוי ניכר ראשון בניתוח הוא בחינת ההעדפות בדבר הפרדה מגדרית בלימודים של אוכלוסיית המשיבים בכללותה, מבלי להבחין בין נשאלים שהצהירו שלימודים אקדמיים מעניינים אותם במידה כזו או אחרת ובין נשאלים שהשיבו בשאלה קודמת שאין להם כל עניין בלימודים אקדמיים. מטבע הדברים, הקבוצה האחרונה רלוונטית במידה מעטה מאוד לניתוח, ומאחר שהיא אינה קטנה (37% מהמדגם) וצפויה להיות שמרנית במיוחד, התחשבות בנתוניה עשויה להטות במידה רבה את התוצאות.⁴² לכל הפחות היה צורך להציג את שני הניתוחים זה לצד זה.⁴³ אומנם מאחר שנתוני הסקר בסוגיית ההפרדה פגומים בשל הדרך שבה נאספו, כפי שהוסבר לעיל, אין טעם לבצע ניתוח ספציפי זה מחדש.⁴⁴ עם זאת מאחר שניתוח זה צפוי להיות חשוב בכל בחינה חוזרת של עמדות הציבור החרדי בנוגע להפרדה, יש לבצעו בכל מחקר עתידי של הסוגיה.

41 עוד על הניתוח המחודש שנעשה ראו נספח 2, המפרט על קובץ הנתונים שהועבר מהמל"ג ומשווה את הנתונים המדווחים במחקר שנכתב עבור המל"ג בידי מלחי לנתונים בקובץ שהועבר מהמל"ג.

42 בניתוח כזה מצא פרופ' עודד נבון כי שיעור המשיבים המתנגדים למסגרות המעורבות יורד מ-79% ל-63%. ראו בכתבתו של אור קשתי "נתונים חדשים מערערים הנחת יסוד לפיה רוב החרדים מתנגד ללימודים מעורבים" הארץ (19.4.2018) tinyurl.com/y3vr78ar.

43 יוער כי בשיחה טלפונית עם מר מלחי עלה כי הוא לא ביצע בעצמו את הניתוחים הסטטיסטיים המופיעים ברוח מאחר שמומחיותו היא במחקר איכותני, ואין לו הכשרה מתאימה לביצוע מחקר כמותי. מלחי ציין כי סטטיסטיקאית פלונית, שאינה מוזכרת בשמה ברוח ושמה לא נמסר בשיחה, ביצעה את הניתוחים מבלי שתהיה לו היכולת המתודולוגית לבקר את ניתוחיה. מידע זה מעלה תמיהה רבה על בחירת המל"ג להפקיד מחקר מרכזי, המשליך השלכה כה חשובה על קבלת החלטות בסוגיה, בידי חוקר שאינו מומחה במתודולוגיה הרלוונטית (לפי דבריו) ואינו מחזיק אף בידע סטטיסטי שיוכל לסייע לו לפקח על בעלי תפקידים אחרים בפרויקט. בשורה התחתונה, הצהרת מלחי כי אינו יכול לערוך לניתוחים שבוצעו והותרת הסטטיסטיקאית שביצעה אותם אנונימית מובילות לכך שאין למחקר כתובת שניתן להפנות אליה שאלות או ביקורות, בניגוד גמור לנהוג במחקרים אקדמיים וכמתחייב במחקר שבוצע על ידי רשות מנהלית, המשמש בסיס לקבלת החלטות וממומן מכספי ציבור.

44 זאת במובחן מהחלקים הראשונים בסקר, שמופיע בנספח 4 (להלן ה"ש 141), שניסוחם מאפשר להסיק מסקנות כלשהן מהתשובות. מסיבה זו אין צורך להתעכב על הניתוח שבוצע נבון, אף שביקורתו האנליטית על הניתוח של מלחי מוצדקת.

בעיה נוספת, המורכבת מפגמים באיסוף, בניתוח ובדיווח הנתונים, נובעת מהשאלה שבחנה את הסיבות העיקריות העומדות מאחורי הרצון במסגרת אקדמית נפרדת. שאלה זו (14 בסקר) לא הופנתה לכל המשיבים בסקר, והשאלון עמום באשר לתנאי הכניסה אליה. מחקר המל"ג אינו מדווח את מספר המשיבים לשאלה, אולם ניתוח בסיס הנתונים מעלה כי מדובר ב-328 מתוך 980 המשתתפים במחקר, וכי קבוצה זו אינה כוללת משיבים שלא גילו עניין כלל במסלולים אקדמיים המפרידים בין גברים לנשים בכל רחבי הקמפוס אולם כוללת נתחים נכבדים מאלה שהשיבו לשאלות הקודמות שעסקו בהעדפות לקמפוסים כלליים או נפרדים.⁴⁵ נבדקים אלה נשאלו "מהי הסיבה העיקרית לכך שאת/ה מעוניינת/ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת?" התשובות האפשריות הבחינו בין "אורח חיים וערכים חרדיים-דתיים", "רצון ללמוד בנפרד מנשים/גברים", "לשמור על רמה רוחנית וצניעות", "השקפת עולם דתית" ו"בגלל תנאי קבלה נוחים וקלים". הנבדקים יכלו גם לפרט תשובה אחרת. כבר כעת ניתן לשים לב שגם כאן קשיי ניסוח מקשים את פרשנות התשובות, שכן חלק מהסיבות נראות קשורות זו לזו (למשל, צניעות היא ערך חרדי-דתי וחלק מאורח החיים החרדי, אולם היא הוצמדה מסיבה כלשהי ל"רמה רוחנית" ולא ל"אורח חיים וערכים חרדיים-דתיים"; "השקפת עולם דתית" אף היא יכולה לחפוף ערכים חרדיים-דתיים. לרוב נהוג להבחין בין השקפה להלכה, אולם השאלה לא כללה תשובה שהתייחסותה להלכה או לפסיקה רבנית עשויה לייצר ניגוד כזה).⁴⁶ על אף קשיים אלה, לענייננו די בכך שהשיקול המגדרי מופיע בפירוש בנפרד משיקולים רוחניים, ערכיים, ומנהגיים אחרים. זו למעשה הפעם הראשונה והיחידה בסקר שבה הנבדקים מקבלים הזדמנות לבחור בשיקול המגדרי בנפרד משיקולים הקשורים בערכיהם ובאורחות חייהם.

על אף הפוטנציאל ההסברי הגלום לכאורה בשאלה זו, מחקר המל"ג מדווח על התוצאות שהתקבלו דיווח עמום במיוחד. מפאת חשיבות הדברים ראוי להביא את הפסקה הרלוונטית במלואה:⁴⁷

בין הסיבות והמניעים לרצון ללמוד במסגרות אקדמיות מותאמות לחרדים שבהן מתקיימת הפרדה בין נשים לגברים, ניתן למנות שניים-שלושה מניעים מרכזיים הכרוכים זה בזה בקשר הדוק וברור: (א) המניע הראשון במעלה (58% מהגברים ו-43% מהנשים) הוא עצם קיומו של אורח-חיים חרדי שבו הפרדה המגדרית רווחת מאוד במרבית הקהילות ובמעגלי חיים רבים; (ב) מניע שני (כ-28% מכלל המשיבים) הוא החשיבות המיוחדת לשמירה

45 ייתכן שהשאלה נועדה להיות מופנה לכל מי שציין חוסר נכונות ללמוד בקמפוס כללי "שאינו מותאם לאורח החיים החרדי" ובהמשך גילה נכונות ללמוד במוסד שנהוגה בו הפרדה מלאה בכל רחבי הקמפוס או בכיתות נפרדות בקמפוסים כלליים (בסה"כ 350 נבדקים), אולם בדיקת מסד הנתונים מעלה שרק 328 נבדקים נשאלו את השאלה.

46 לנוסח השאלון ראו נספח 4, להלן ה"ש 141. קשיי הניסוח מאפיינים גם את השאלה עצמה, שאינה מבהירה למה הכוונה ב"מסגרת אקדמית נפרדת" – מסגרת לחרדים בלבד, מסגרת לחרדים בלבד בהפרדה מגדרית או מסגרת בהפרדה מגדרית. הרכב התשובות מעיד כי הכוונה לאפשרות השנייה, וכך גם פורשה השאלה ברוח המל"ג, אולם לא ניתן לשלול כי חלק מהנבדקים פירשו אותה אחרת, והדבר השפיע על תשובותיהם. לצורכי הדיון נניח כי הנבדקים פירשו את השאלה כפי שהמל"ג פירשה אותה.

47 מלחי 2017, לעיל ה"ש 3, בעמ' 32.

על הצניעות ועל רמה רוחנית נאותה; (ג) גורם נוסף, שלישי במעלה, המהווה מרכיב בשני הגורמים הראשונים, קשור להשקפת העולם והערכים הדתיים בציבור זה (21% מהנשים ו-7% מהגברים). למעשה, כל שלושת הגורמים קשורים זה בזה ומהווים מערך העדפות שלם המייחס לשמירת אורח-החיים החרדי, המושתת על ערכי הצניעות וההפרדה בין המינים, חשיבות רבה מאוד, שבגינה שיעורים גבוהים מאוד בציבור זה מעוניינים בהפרדה מגדרית במסגרות אקדמיות ייעודיות לחרדים.

פסקה זו מעלה מספר רב של קושיות ותמיהות. ראשית, המחקר אינו מציין כלל שהמשיבים נשאלו בנפרד ובמישרין על הרצון ללמוד בנפרד מגברים ומנשים, אלא כורך את השיקול המגדרי ב"אורח החיים החרדי שבו ההפרדה המגדרית רווחת מאוד". ניסוח זה מאפשר לדוח להציג את ההפרדה המגדרית כמניע "הראשון במעלה" אף שהשאלה עצמה אינה מאפשרת להסיק כל מסקנה כאמור. הדוח כורך יחדיו גם את השיקולים הקשורים להשקפת עולם ול"ערכים דתיים" אף שהשאלה הציגה את שני סוגי השיקולים כאפשרויות נפרדות לבחירת הנשאלים, וכן כורך את אלה עם שני השיקולים הראשונים באופן שאינו מבהיר מדוע מצא לנכון לכתחילה לשאול על כל אחד מהשיקולים הללו בנפרד, ומדוע הוא מוסיף לדווח עליהם בנפרד. למעשה, מהפסקה שנכתבה על שאלה זו אין ניתן כלל להבין את מבנה השאלה ואת התשובות האפשריות שהועמדו בפני הנבדקים. אומנם לעיתים חוקרים מוצאים בדיעבד ששאלה מסוימת לא נוסחה כהלכה ומחליטים לפסול אותה כליל מהניתוח או לדון בקשיים המתעוררים עקב כך. ניתן גם, בשאלות מסוימות, לקבץ תשובות קרובות לקטגוריה אחת, אולם הדוח אינו נוקט גישה זו. טשטוש זה מאפשר לדוח המל"ג לסכם כי ההפרדה בין המינים היא מרכיב בכל השיקולים והסיבה המרכזית לבחירה במסגרות אקדמיות ייעודיות לחרדים. גישתו של מחקר המל"ג – לטשטש את הדברים ולהציג סלקטיבית הן את השאלה והן את הנתונים שנאספו בה – פסולה הן מבחינה מתודולוגית והן מבחינת אתיקת הדיווח. הדברים חמורים במיוחד מאחר שפסקה זו מסתירה את הממצאים האמיתיים שנאספו בשאלה זו. 55% מהנבדקים השיבו שאורח החיים החרדי והערכים החרדיים הם הסיבה העיקרית לרצונם ללמוד במסגרת נפרדת, 27% ציינו את הרצון לשמור על רמה רוחנית וצניעות, ו-14% ציינו השקפת עולם דתית, אך 5 נבדקים בלבד, 1.5% מכל הנשאלים, ציינו כי הסיבה המרכזית למסגרת הנפרדת היא הרצון ללמוד בנפרד מנשים/גברים.⁴⁸ קריאת הדיווח (המצוטט מילה במילה מעלה) אל מול נתוני האמת חושפת את ההטיה הקשה בדיווח הממצאים.

48 תמונה זו אינה משתנה הרבה גם לאחר בחינת התשובות הפתוחות לשאלה. נוסף על חמשת הנבדקים שבחרו בשיקול המגדרי, שישה משתתפים אחרים בחרו ב"אחר" וציינו כי "כל התשובות נכונות", אחד נוסף רמז למגדר ("לשמור על עצמי שלא איכשל"), וחמישה נוספים אזכרו מגדר בתשובותיהם (כולל נבדקת אחת שהשיבה "לא מעניין עם גברים"). סכימת כל התשובות הללו יחדיו עולה כדי 8% בלבד מכלל התשובות שניתנו לשאלה.

3. איסוף הנתונים לסקר

איסוף המידע לסקר מל"ג בוצע באמצעות חברת "דיאלוג" בסקר טלפוני (כפי הנראה, לקווים נייחים בלבד), שנאספו בו ככל הנראה 760 או 980 נשאלים (המחקר אינו מבהיר את שיטת הדגימה של הסטודנטיות החרדיות, שתשובותיהן נאספו בנפרד מהמדגם הראשוני). מדובר במדגם גדול שאף אמור להיות מדגם מייצג של החברה החרדית, אולם כפי שמצוין במחקר המל"ג, גם כאשר סקרים מתבססים על מדגם מייצג של האוכלוסייה, הם נוטים לסלקטיביות מסוימת מעצם העובדה "שנשאלים פוטנציאלים שנושא המחקר רחוק מליבם או מעורר בקרבם התנגדות ראשונית, לא יסכימו מלכתחילה לקחת חלק בריאיון הטלפוני". מחקר המל"ג מדווח כי שיעור הסירוב להשתתף בסקר הוא כ-33%, אולם הוא אינו מדווח את שיעור התשובות המלאות מקרב מי שנוצר איתם קשר. מנתונים שהתקבלו מחברת "דיאלוג", שביצעה את המחקר, עולה כי בדרך כלל שיעור התשובות המלאות בסקרים הנעשים על-ידיה בחברה החרדית (הן סקרים שיווקיים והן סקרי עמדות, כשל המל"ג) הוא כ-5-7% בלבד. לשיעור המסרבים (שבסקרים סטנדרטיים הוא 28%-34%, בדומה לסקר מל"ג), יש להוסיף חוסר מענה, מענה פקס, קו לא תקין, קשיי שפה, מענה של מרואייין לא מתאים, מענה של מרואייין לא חרדי וכיוצא באלה סיבות המביאות את שיעור הראיונות שהסתיימו בהצלחה לטווח המזערי האמור. יש לציין כי שיעור זה נמוך מהשכיח במחקרים הנעשים באמצעות סקרים טלפוניים,⁴⁹ ואף נמוך מזה שדווח במחקרים קודמים על החברה החרדית.⁵⁰ בהיעדר נתונים על שיעור התשובות המלאות שנאספו עבור המל"ג, קשה להסיק מסקנות חד-משמעיות על יציגות המדגם. אם שיעור התשובות המלאות בסקר מל"ג דומה לשיעור הסטנדרטי בחברת "דיאלוג", יש בכך כדי להטיל ספק של ממש במידת הייצוג של

49 שיעור התשובות המלאות בסקרים טלפוניים משתנה משנה לשנה, מסקר לסקר ומדינה למדינה, והתדרדר עם השנים במידה רבה, בין היתר משום שחברות הסקרים ממשיכות ליצור קשר עם נבדקים בעיקר, או בלבד, בטלפונים קויים, בעוד חלק ניכר מהאוכלוסייה זמין היום בעיקר או בלעדית בטלפונים ניידים. מחקר מל"ג לא סיפק מידע על שיטת הדגימה הטלפונית ששימשה את המחקר ואם כללה טלפונים ניידים. ברף הנמוך מצויים שיעורי מענה של כ-9%. ראו Scott Keeter, Nick Hatley, Courtney Kennedy & Arnold Lau, *What Low Response Rates Mean for Telephone Surveys*, PEW RES. INST (May 15, 2017) tinyurl.com/y6cu5mlh (להלן: Keeter et al.). במחקר אחר שנעשה במדינת ניו יורק שיעורי המענה היו כ-19% בממוצע ושיעורי הסירוב היו 4%. ראו Sungwoo Lim, Stephen Immerwahr, Sunghee Lee & Tiffany G. Harris, *Estimating Nonresponse Bias in A Telephone-Based Health Surveillance Survey in New York City*, 178 AM. J. EPID. 1337 (2013) (להלן: Lim). לפי ההערכות האמפיריות, המסרבים להשתתף בסקרים לרוב אמידים מהמשתתפים בהם, ומשפחות מרובות ילדים בדרך כלל משתתפות יותר בסקרים טלפוניים (שם). כמו כן, המסרבים נוטים למעורבות פחותה בקהילה ובפוליטיקה ונוטים להיות משכילים יותר (Keeter et al., שם).

50 מחקרם של Noam Gidron & Ryan Enos, למשל, שהמשיבים לו גויסו מדלת לדלת, פנים אל פנים, שזכה לשיעור תשובה של 16.9% (יתר הפרטים סירבו להשתתף או לא התאימו להשתתף, למשל ילדים מתחת לגיל 18). זהו שיעור המענה השכיח לסקרים, שהוא 16%. ראו Ryan Enos & Noam Gidron, *Intergroup Behavioral Strategies as Contextually Determined: Experimental Evidence from Israel*, 78 J. POL. 851, 856 (2016). דיון מפורט בנושא זה מצוי בנספח 1, המשווה את מדגם המל"ג למדגם שנאסף עבור המחקר הנוכחי, שזכה לשיעור היענות הגבוה מהמקובל בספרות.

המדגם את החברה החרדית. אומנם אין הדבר מפחית מחשיבות התשובות המלאות שנאספו, אולם שיעור מענה כה נמוך צריך ללמדנו זהירות רבה בפרשנות התוצאות.

4. פרשנות התשובות

עד כה הצבענו על כמה בעיות מרכזיות בתכנון, בביצוע ובניתוח של סקר מל"ג: השאלון נוסח ניסוח מוטא, המערב יחדיו משתנים שונים ואינו מאפשר ללמוד על המשתנים המרכזיים שביקש המחקר למדוד; שנית, ניתוח הממצאים פשוטי ואינו מתחשב במרכיבים בעלי חשיבות, כגון מידת הרצון ההתחלתי בלימודים אקדמיים. נוסף על זה, הדיווח על ממצאים מרכזיים לקוי ומוטא בנקודות מרכזיות ביותר; שלישית, המחקר עמום ביחס לשיטת הדגימה ותוצאותיה, ונתוני חברת הסקרים מעלים חשש שהמדגם משקף שיעור זעיר מהחרדים שהתבקשו לענות על הסקר, ולפיכך עשוי להיות מוטא (על אף השאיפה להוות מדגם מייצג של החברה החרדית). על כך יש להוסיף את הפרשנות הסלקטיבית והחסרה של הנתונים שנאספו. נוסף על טשטוש מקומו השולי של השיקול המגדרי בשאלה היחידה ששאלה על שיקול זה מפורשות, מחקר מל"ג גם התעלם מסתירות פנימיות אחרות בממצאים, למשל העובדה כי רק 15% מהנשאלים ציינו את החשש לפגיעה באורח החיים החרדי כאחד מהשיקולים המרכזיים בהעדפותיהם באשר ללימודים אקדמיים (ראו מעלה). הסקר רצוף במתחים נוספים,⁵¹ אולם להוציא דיונים נקודתיים בחלק ממתחים אלה, אין ניסיון ליישב ביניהם או להסביר אותם באופן כללי יותר.

הבעייתיות של הדיון החסר והחלקי בממצאים מתעצמת נוכח הפגם הבעייתי ביותר במחקר: היומרה להסיק ממנו מסקנות חד-משמעיות בדבר הצורך בהפרדה מגדרית. כך, המחקר טוען כי "מסקנותיו הברורות והמוצקות של מחקר זה מלמדות, מעבר לכל ספק, כי הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, עדיין נדרשת ברוב המסגרות האקדמיות, לצורך שילובן של אוכלוסיות חרדיות נרחבות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל".⁵² הוא מוסיף וקובע את הסיבה לכך: "מרבית החרדים אינם מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות ללא הפרדה מגדרית [...] בשל החשיבות שנשים וגברים מציבור זה מייחסים לערכי הצניעות ולאורח-החיים החרדי הדוגל בהפרדה מרבית בין נשים וגברים במעגלי חיים שונים".⁵³ טענה זו חסרת בסיס, שכן לא נאסף כל מידע אמפירי שיכול לתמוך בקשרים סיבתיים בין המשתנים. מחבר המחקר אף לא התיימר לנתח את נתוניו באופן שיכול להציע קשרים כאלה (למשל באמצעות מודל רגרסיה מנבא המפקח על משתנים דמוגרפיים שונים).⁵⁴ ממילא,

51 למשל, המתח בין העדפות החסידים בסקר לבין דיווחם על התנהגותם בנוגע ללימודים אקדמיים בעבר (מלחי 2017, לעיל ה"ש 3, בעמ' 36).

52 שם, בעמ' 42–43 ובניסוח שונה במקצת בתקציר המנהלים המופיע בעמ' 3.

53 שם, בעמ' 43.

54 רגרסיה מנבאת היא שיטה סטטיסטית הבוחנת את מערכת היחסים בין שני משתנים או יותר, בניסיון לבחון את ההשפעה של משתנה המוחזק כבלתי תלוי על משתנה המוחזק כתלוי, בדרך כלל תוך פיקוח על משתנים נוספים שעשויים להסביר את מערכת היחסים. למשל, בשביל לתמוך בטענה הסיבתית המוצגת ברוח המל"ג היה צורך במודל רגרסיה שבו מידת החשיבות המיוחסת לערכי הצניעות היתה משמשת כמשתנה מנבא (בלתי תלוי), ומידת הרצון בהפרדה מגדרית באקדמיה הייתה משמשת כמשתנה תלוי, ומשתנים נוספים העשויים להימצא במתאם עם שתי השאלות (למשל מצב משפחתי, גיל, אם

כפי שראינו, אין בשאלות הסקר יכולת לבצע את ההפרדה האמורה בין משתנים. נראה שהשאלה המרכזית שעליה מסתמך המחקר לצורך הקביעה הסיבתית היא זו שהפגמים בניתוחה עולים כדי דיווח שגוי של הממצאים.⁵⁵ זאת ועוד, המחקר נוקט טון נחרץ זה אף שהנתונים שנאספו על האקדמאים החרדים עצמם – במובחן מהציבור החרדי הכללי – העלו כי "ניתן לזהות פער מסוים בין העמדות המוצהרות של אוכלוסיות חרדיות שונות ויחסן כלפי אפשרויות הלימוד באקדמיה, לעומת ההתנהגות בפועל. הממצאים הנוכחיים מלמדים כי שיעור לא מבוטל, כרבע מכלל החרדים בעלי תואר אקדמי, למדו במסגרות אקדמיות כלליות".⁵⁶

ההתנסחות החותכת והחד-משמעית של מחקר מל"ג בעניין הממצאים אינה מתיישבת עם המתודולוגיה האמפירית שבה בוצע המחקר. גם לו היה הסקר מושלם בתכנונו, בביצועו, בניתוחו ובפרשנותו (והוא כאמור לוקה במידה ניכרת בכל אחד ואחד מהמישורים הללו) לא היה הסקר יכול להוות בסיס למסקנות החותכות והחד-משמעיות שאליהן מתחייב המחקר. סקרים (להבדיל מניסויים) אינם מאפשרים להסיק קשרים סיבתיים בין משתנים. הם בוחנים העדפות ולא התנהגות, והם מצלמים תמונת מצב של רגע בזמן שעשויה להשתנות מהותית גם יום לאחר הסקר. בהתחשב במגבלות מתודולוגיות אלה יש להשתמש בתוצאותיהם של סקרים בזהירות ולבחון תמיד אם יש מקום לסברה כי המשתנים שנאספו עשויים להשתנות עם חלוף הזמן או בניסוח שונה. מכל מקום, תמיד יש להכיר במתח הקיים בין העדפות להתנהגות.

לסיכום, סקר מל"ג והדוח שנכתב על בסיסו אינם יכולים לשמש בסיס מידע מהימן לקבלת החלטות בסוגיה הסבוכה שבה הוא נועד לסייע. יש להצר אפוא על הדרך שבה הוצג המחקר ועל שהמל"ג בחרה להסתמך עליו.⁵⁷ מבלי להתעמק בממצאיו ובכשלויו, ואף שאבה את ההצדקה לתוכניתה מהחלקים הבעייתיים ביותר בסקר.⁵⁸ כידוע, תנאי מוקדם לקבלתה של החלטה מנהלית תקינה הוא קיומה של תשתית עובדתית המבססת את ההחלטה. אחת החובות המרכזיות המוטלות על הרשות המנהלית היא לאסוף ראיות אמינות, מהותיות, השייכות לעניין, על מנת להבטיח כי בפני הרשות, נאמן הציבור, מצויים כלל הנתונים הדרושים לצורך קבלת החלטה, וכי נתונים אלה מהימנים ומשכנעים במידה הדרושה להצדקת ההחלטה.⁵⁹ המציאות מאז פרסום מחקר המל"ג מעידה כי המידע האמפירי

לבן/בת הזוג יש השכלה אקדמית וכו') מפוקחים במסגרת הרגרסיה. אולם מבנה הסקר אינו מאפשר ניתוח כאמור.

55 המחקר מוסיף וקובע עוד קביעות, ספקולטיביות לחלוטין, נחרצות וללא כל מידע אמפירי תומך, למשל מלחי (לעיל ה"ש 3, בעמ' 43): "סביר מאוד להניח כי מרבית החרדים, ובוודאי שכל מנהיגיו של ציבור זה, יתנגדו באופן חריף לכפיית לימודים אקדמיים במסגרות כלליות מעורבות, זאת בשל כלל הטיעונים וההסברים שעלו במסמך זה ומסמכים קודמים". מיותר לציין ששאלות אלה לא נשאלו, כפיית לימודים אקדמיים מעולם לא עמדה על הפרק, ומנהיגי הציבור החרדי לא היו חלק מאוכלוסיית המחקר.

56 שם, בעמ' 35.

57 ראו לעיל ה"ש 13, 30–32.

58 ראו את הציטוט שהובא לעיל בסמוך לה"ש 32, המסתמך על הפסקה שבה הממצאים המוצגים מסולפים.

59 ברק-ארוז, לעיל ה"ש 26, בעמ' 440–441; ההלכה המנחה בעניין זה מסוכמת בבג"ץ 987/94 יורונט קווי זהב בע"מ (1992) נ' שרת התקשורת, פ"ד מח(5) 412, פס' 11 לפסק דינו של השופט זמיר (1994) (ההליך המוביל ליצירת תשתית עובדתית צריך לעמוד בארבעה מבחנים: איסוף נתונים; השייכים

הקלוקל המוצג בו והמסקנות הפוזיות שהוסקו ממנו משמשים תדירות להצדקת מדיניות הפרדה מגדרית. למשל, בתוכנית הרב-שנתית של המל"ג נכתב בסעיף 86, בהסתמך על סקר מל"ג, כך: "ניתן אפוא לומר כי קיימת העדפה ברורה למדי של נשים (בפרט) וגברים חרדים, ללימודים אקדמיים במסגרות המותאמות לציבור זה, הכוללות הפרדה מגדרית בכל רחבי הקמפוס" (וכן בסעיף 76). גם המדינה מתבססת בתשובתה לעתירה בנוגע להפרדה המגדרית באקדמיה על ממצאי הסקר כנדבך מרכזי בהצדקת ההפרדה: "מסקר העמדות שערך מלחי עולה מסקנה חד משמעית, לפיה על מנת לשלב אוכלוסיות חרדיות בהשכלה הגבוהה בישראל, יש לחזק את המסגרות המקיימות הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, ובפרט בלימודים לתואר ראשון. לצד זאת, המליץ מלחי לייצר גם מסגרות שתאפשרנה לימודים אקדמיים בתוכניות אקדמיות רגילות בקמפוסים כלליים, שבהם יוכלו להשתלב חרדים המעוניינים בכך".⁶⁰ נוכח הבעיות הקשות המאפיינות את מחקר המל"ג, להצדקות אלה אין על מה לסמוך. במילים פשוטות, התשתית העובדתית של החלטת המל"ג כה מעורערת עד שאין ביכולתה להצדיק את ההחלטה כפי שנתקבלה.

ג. בחינה ניטרלית של עמדות האוכלוסייה החרדית כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית

כאמור בפרק הקודם, הבעיות הקשות המתגלעות במחקר מל"ג שוללות את היכולת להסתמך עליו להבנת תמונת העמדות וההעדפות בחברה החרדית כלפי הפרדה על בסיס מגדרי באקדמיה, הן כשיקול עצמאי הן ביחס ליתר השיקולים. לצורך גיבוש תמונת העדפות כזו יש לערוך מחקר חדש שיהיה חף מהליקויים ומהקשיים המאפיינים את סקר מל"ג. נוסף על הבעיות המתודולוגיות שעליהן עמדתי בפרק הקודם, קושי מרכזי נוסף הוא חוסר הבהירות המאפיינת את המושג "הפרדה מגדרית". חוסר בהירות זה מאפיינת לא רק את סקר מל"ג אלא גם את השיח המשפטי והציבורי סביב הסוגיה. כפי שאטען וגם אראה כעת, הפרדה מגדרית היא מושג רב-ממדי, הדורש אפיון קונקרטי והבחנה בין ממדים שונים של הפרדה על מנת לקבל פשר ברור ומובן. לטענה זו חשיבות רבה. בהיעדר המשגה קונקרטית המתארת בדיוק למה הכוונה במילים "הפרדה מגדרית" או "הפרדה בין גברים לנשים", מונחים אלה מכסים מישורים שונים שבהם ניתן ליישם הפרדה בין המינים, ולפיכך עשויים להסתיר הבדלים ניכרים וחשובים בהעדפות. מבחינה אנליטית יש לפחות שלושה מישורים אפשריים של הפרדה: מישור המרצה (מניעת לימוד נשים בידי גברים ולהפך), מישור הסטודנטים (מניעת למידה של גברים ונשים

לעניין; הנתונים צריכים להיות אמינים; וכבדי משקל במידה מספקת להצדקת ההחלטה. באותו מקרה נקבע כי החלטת משרד התקשורת בטלה מאחר שהצעדים שנקט משרד התקשורת לא תאמו את העובדות בבעיה שאותה ביקש לפתור).

60 כתב התשובה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4, פס' 48. ממצאי הסקר נסקרים בהרחבה יתרה בפס' 66-67 לכתב התשובה וכן בפס' 73.

באותה כיתה) ומישור הקמפוס (מניעת שהות של גברים ונשים באותו מרחב אקדמי).⁶¹ מחקר המל"ג וכן יתר הנתונים שנאספו עד כה בנושא זה, אינם מאפשרים לקבוע מהו משקלו היחסי של כל אחד משלושת המישורים בעיצוב הביקוש ללימודים גבוהים בציבור החרדי ואם הם שווי משקל או שונים זה מזה.⁶² כמו כן ייתכן מאוד שיש שונות בין נשים לגברים ביחסם לכל אחד מרכיבי ההפרדה המגדרית, וסביר להניח, כפי שצוין לעיל, כי תהיה שונות רבה בין מי שאינו שוקל לימודים אקדמיים למי שמגלה בהם עניין.⁶³ על מנת ללמוד את עמדות החברה החרדית בסוגיות אלה תכננתי וביצעתי סקר חלופי.

1. המדגם

המדגם לסקר הנוכחי נאסף בתחילת שנת 2018 באמצעות חברת "המדגם" של ד"ר אריאל איילון, המחזיקה בפאנל רחב של משיבים המוזמנים להשתתף בסקרים באמצעות דואר אלקטרוני. בסקר השתתפו 568 משיבים חרדים, 272 גברים ו-296 נשים (48% ו-52% בהתאמה),⁶⁴ אשר השתייכו לזרמים שונים בחברה החרדית: הזרם הליטאי (39.2%), הזרם החסידי (32.6%), הזרם הספרדי (20.2%), וכ-8% נוספים אשר הגדירו עצמם בעלי תשובה או "אחר". גיל המשיבים נע בין 18 ל-66, כאשר קבוצת הגיל הגדולה ביותר היא 25–34 (53% מהמדגם). הרוב המוחלט של משיבי הסקר נשואים (80%), ולכ-69% מכלל המשיבים יש ילדים. כ-80% מהגברים העידו כי הם לומדים תורה מדי יום.

חלק מהקוראים ודאי יהיו מודאגים באשר להסתמכות על מדגם חרדי אינטרנטי: האם לא ברור שחרדים רבים אינם משתמשים כלל באינטרנט, ולכן המדגם האינטרנטי יהיה מוטא בחריפות לטובת קבוצה אדוקה פחות? התשובה לכך, בהקשר של שאלת המחקר הנוכחית, היא בשלילה, ואני עוסקת בה בהרחבה בנספח 1. ראשית, רוב החרדים כיום משתמשים באינטרנט (66% לפי סקר המל"ג). שנית, מאפייניו הדמוגרפיים של המדגם – אלה שפורטו בפסקה הקודמת ונוספים, המפורטים באריכות בנספח – תואמים את

61 יש לציין שמגוון האפשרויות רחב אף יותר. ניתן לתאר מודלים שונים של הפרדה גם בתוך הכיתה, במתכונת של "סידורי ישיבה" רצוניים שונים, דוגמת אלה שזכו לאישורו של בג"ץ בפרשת רגן, לעיל ה"ש 17.

62 יוער כי במחקר המל"ג מופיעות שתי שאלות המתייחסות לכיתות נפרדות בשולי הקמפוס ולקמפוסים נפרדים באופן מלא (12 ו-13, בהתאמה, נספח 4). שאלות אלה היו יכולות לאפשר בקירוב את בחינת העמדות לפחות באשר למישור הכיתות והקמפוס הגם שסקר המל"ג לא אסף נתונים על מישור המרצים. אולם מאחר ששאלות אלה הוצגו לאחר השאלה המרכזית המוטא, ולפיכך מוסגרו על פיה, וכמו כן לא הוצגו לכל הנבדקים בסקר, אין מתאפשרת בחינה נקייה של תוצאותיהן. עוד חשוב לציין בהקשר זה את חוות הדעת של מלאך וכהנר (2016) (לעיל ה"ש 4, ס' 4.1.3), שלפיה הפרדה ב"רשות הרבים המצומצמת, כלומר הכיתה" חשובה בהרבה מהפרדה בקמפוס בכללותו. מלאך וכהנר מבססים טענה זו על שיחות עומק עם מומחים לחקר החברה החרדית, אולם אין להם ממצאים אמפיריים התומכים בטענה. המחקר הנוכחי מאפשר לבחון לראשונה את השאלה בחינה כמותית וניטרלית.

63 מחקר המל"ג בחן את ההתפלגות השונה בקרב נשים וגברים בנוגע ללימודים אקדמיים ומצא כי העניין בלימודים נפרדים בקרב נשים גבוה מהעניין בקרב גברים (64.2% ו-55.3% בהתאמה).

64 נוסף על זה, 125 משיבים התחילו את הסקר ולא סיימו אותו. מתוכם, הרוב המכריע (103) נשר מיד לאחר מסך הפתיחה של הסקר מבלי שביצע כל פעולה או נחשף לשאלות המפתח, קרי נשירה שאינה קשורה לנושא המחקר.

הממצאים השכיחים במחקר על הדמוגרפיה של החברה החרדית, כולל הדמוגרפיה המדווחת בסקר המל"ג. כך גם באשר לעמדות המובעות במדגם. על מנת לסבר את האוזן, שיעור המשיבים הרואים חשיבות בהפרדה מגדרית בעבודה זהה לזה שאותר בסקרים רחבי היקף קודמים שנעשו באמצעות הטלפון.⁶⁵ שלישית, אשר לשאלת המחקר שבה עסקינן, העוסקת במיוחד בלימודים אקדמיים, מחקרים קודמים הראו שקיים קשר הדוק בין שימוש באינטרנט לעניין בלימודים אקדמיים, וכן בין היעדר שימוש באינטרנט להתנגדות ללימודים אקדמיים.⁶⁶ גם בחינה של נתוני המל"ג מלמדת כי שימוש באינטרנט ועניין בלימודים אקדמיים נמצאים במתאם גבוה מאוד, וכי הרוב המכריע (כ-84%) של הסטודנטים החרדים משתמש באינטרנט.⁶⁷ לבסוף, יש להדגיש כי לא הסתפקתי בנתונים אלה ובחנתי בחינה ממוקדת גם את פלח האוכלוסייה החרדית המגלה עניין בלימודים אקדמיים ואינו משתמש באינטרנט (כ-10% ממדגם המל"ג), על מנת לראות אם ניתן לייצר אומדנים מחמירים יותר לממצאים המוצגים בפרק זה. אולם בחינה זו העלתה כי אין תימוכין אמפיריים לחשש כי היעדרה של קבוצה זו מהמדגם הנוכחי יטה את התוצאות. מדובר בקבוצה קטנה יחסית, שהגורמים המרכזיים המנחים אותה הם כלכליים ומעמדיים, והחשש לפגיעה באורח החיים החרדי מרכזי בעיניה פחות משהוא מרכזי בעיני יתר פלחי החברה.

נספח 1 עוסק בפירוט במגבלות האפשריות של המדגם ובהשוואה למדגם המל"ג, ובכלל זאת דן בשיטת הדגימה עצמה ובהשוואות בינה ובין דגימה טלפונית בכלל ובהקשר החרדי בפרט. לצד זאת חשוב להבהיר כי המדגם הנוכחי אינו מתיימר להיות מדגם חרדי מייצג, בניגוד ליומרת המדגם שנאסף עבור המל"ג. אולם כאמור לעיל, וכפי שאני מפרטת בנספח, יש סיבות אחדות לסבור שהמדגם הנוכחי רלוונטי ביותר לבחינת שאלת המחקר הנוכחית גם אם אינו מייצג ייצוג מלא את החברה החרדית. לסקר הנוכחי אף יש כמה יתרונות על פני סקר המל"ג, בין היתר שיעור נשירה נמוך יותר ושיעור היענות גבוה יותר (וראו נספח 1). לצד זאת הסקרים נבדלים בשני מאפיינים מרכזיים – שימוש באינטרנט כאמור (בסקר הנוכחי שיעור המשתמשים תדיר גבוה מאשר בסקר המל"ג, כפועל יוצא של שיטת גיוס הנבדקים) וגיל (הסקר הנוכחי מכיל ייצוג גדול משל סקר המל"ג של שכבת הגיל 24–35 על חשבון גילאי +36). ניתן להעלות נימוקים לכאן ולכאן אם מאפיינים אלה הם יתרון או חיסרון של סקר שמטרתו היא מיפוי השיקולים והעמדות כלפי לימודים באקדמיה. זאת מכיוון שמצד אחד לימודים אקדמיים רלוונטיים בעיקר לאוכלוסייה צעירה יחסית

65 ראו ה"ש 81 להלן והדיון שם.

66 כך למשל, מלאך וכהנר (2016) (לעיל ה"ש 4, בעמ' 6–7) מחלקים את החברה החרדית לשלוש קבוצות – חרדים מודרניים, חרדים עם נגיעות מודרניות וחרדים אולטרה-שמרנים. את שתי הקבוצות הראשונות הם מתארים ככאלה הפונות או עשויות לפנות ללימודים אקדמיים ובד בבד משתמשות באינטרנט (החרדים המודרניים מתוארים כבעלי "נגישות מלאה לתקשורת ולטכנולוגיות מתקדמות" והחרדים עם הנגיעות המודרניות מתוארים כמי ש"יחשפו לאינטרנט אך ברמות שונות של כשרות"). הקבוצה השלישית מתוארת כמי ש"רואים בדאגה את מגמות השינוי שעוברת החברה החרדית ומתנגדים לה באופן מוחלט. הם ישללו לימודי ליבה, שירות בצבא ולימודים אקדמיים וצריכת מידע שאיננו מסונן ברמה הגבוהה ביותר". יוער כי כהנר (לעיל ה"ש 12) מעריכה על בסיס סקר חדש ובהשוואה לסקרים הקודמים כי משקלן של שתי הקבוצות המודרניות גדל בהתמדה.

67 פירוט הנתונים מצוי בנספח 1.

(ובייחוד שכבות הגיל המיוצגות ביתר בסקר הנוכחי), המשתמשת שימוש מוגבר באינטרנט, ומהצד האחר, אוכלוסיית המדגם יציגה פחות בסקר מסוג זה.⁶⁸ לכן ממצאי הסקר יוצגו להלן בשני אופנים: כפשוטם ולאחר שקלול סטטיסטי שאיזן את המדגם לפי המשקלות של גיל ושימוש באינטרנט. שקלול נתונים הוא הדרך העיקרית להתמודדות עם פערים בייצוגיות בסקרים, והוא מבוצע כמעט בכל סקר גדול, כולל סקר מל"ג עצמו.⁶⁹ נוסף על זה, ועל מנת להתמודד עם החשש הנובע מהיעדר ייצוג של משיבים שיש להם עניין בלימודים אקדמיים אולם אינם משתמשים כלל באינטרנט (10% ממדגם המל"ג, כאמור לעיל), בחנתי בממוקד את מאפייניה של אוכלוסייה זו על מנת לאמוד את ההשפעות האפשריות של היעדר אוכלוסייה זו מהסקר הנוכחי. הממצאים, המוצגים אף הם בנספח 1, מעידים כי היעדרה של אוכלוסייה זו מהמדגם אינו צפוי להשפיע על תוצאותיו.

2. עיצוב המחקר

עם הכניסה למחקר קראו המשתתפים כי הם עתידים להשתתף בסדרת מחקרים נפרדים שקובצו יחדיו. כמו כן נמסר להם כי ההשתתפות במחקר כולו אנונימית, כי פרטיהם האישיים חסויים, וכי תשובותיהם ישמשו לצורכי מחקר.⁷⁰ עוד התבקשו המשתתפים לקרוא את השאלות בקפידה ולענות בכנות וברצינות. מי שהסכים להשתתף במחקר סימן זאת במעבר לעמוד הבא. במחקר נשאלו המשתתפים על הרקע הלימודי שלהם, כולל השכלה על-תיכונית, ואם יש להם עניין כלשהו בלימודים אקדמיים באוניברסיטה או במכללה. לאחר מכן נשאלו המשתתפים את השאלה הבאה: "בהנחה שהיה ביכולתך להתקבל לתואר שמעניין אותך באוניברסיטה שסמוכה למקום מגוריך, איזה שיקול מהשיקולים הבאים היה החשוב ביותר מבחינתך בהחלטה אם ללמוד באוניברסיטה? (ניתן לסמן יותר מגורם אחד)". בהמשך לכך יכלו המשתתפים לבחור מספר שיקולים לא מוגבל מרשימה של תשעה שיקולים, כמו גם להוסיף שיקול משלהם (על כן סך כל התשובות אינו מסתכם ב-100%): יכולת כלכלית, הסיכוי למצוא עבודה במקצוע לאחר התואר, הסיכוי לשיפור בשכר ו/או התקדמות בעבודה בזכות התואר, מידת העניין בלימודים, היכולת לשלב משפחה ולימודים ומשך הלימודים בשנים. בשיקולים הופיעו גם שלושה שיקולים שונים הקשורים בהרכב המגדרי של סביבת הלימודים: שיקול המתייחס למגדר המרצה ("מסגרת שתאפשר לימוד

68 יש לציין כי ככלל יש הבדלים בין הדמוגרפיה של החברה החרדית לזו של החברה הכללית בישראל בהיבטים שונים, כולל שיעור הנשואים ושיעור המשתמשים באינטרנט. נספח 1, העוסק בהשוואה דמוגרפית בין המדגם הנוכחי למדגם מל"ג, מתייחס להבדלים אלה בהקשרים הרלוונטיים.

69 המשקלות ששימשו בסקר הנוכחי מופיעים בנספח 1. ראוי לציין כי השינוי הגדול ביותר שגרר שקלול הנתונים נגע להיקף העניין בלימודים אקדמיים. לפי נתוני הסקר המקוריים 55% מהנבדקים הביעו עניין בלימודים אקדמיים, ואילו בנתוני הסקר המשוקלל רק 43.4% הביעו עניין בלימודים. ממצא זה מחזק את הסברה כי יש לבחון את נתוני הסקר כפשוטם, ללא שקלול, מאחר שהפרמטרים שבהם הוא אינו מייצג את האוכלוסייה הם בעלי רלוונטיות חיובית לשאלת המחקר. עם זאת לשם הזהירות המתודולוגית, הנתונים מהמדגם המשוקלל מובאים בהערת שוליים לאחר כל ממצא.

70 המחקר אכן קיבץ יחדיו כמה שאלונים שונים שעסקו בזיכרון, בתפיסה חזותית ולבסוף בעמדות בסוגיות שונות הקשורות לחברה הישראלית. לפי האמור, המחקר לא אסף כל פרט מזהה על הנבדקים, ונשמרה אנונימיות מוחלטת של הנשאלים.

מפי מרצים גברים/נשים בלבד"), שיקול המתייחס למגדר הסטודנטים/ות בכיתה ("מסגרת שתאפשר ללמוד רק עם סטודנטים גברים/נשים באותה כיתה") ושיקול המתייחס לסביבת הקמפוס בכללותה ("קמפוס לגברים/נשים בלבד, גם מחוץ לכיתות"). כל משתתף ראה את השיקולים הללו בהתאמה למגדר שסומן בתחילת השאלון. השאלה לא הוצגה למשתתפים שסימנו בשאלה קודמת כי למדו לימודים אקדמיים בקמפוס רגיל (במובחן מקמפוס חרדי), שכן אלה כבר בחרו בפועל ללמוד במסגרות שאינן מופרדות מגדרית.

על מנת לעמוד על קיומו של מתאם אפשרי בין עמדות כלפי הפרדה בלימודים לעמדות כלפי הפרדה במקום העבודה התבקשו המשתתפים בסוף הסקר להשיב גם על השאלה הבאה: "עד כמה חשוב לך שמקום העבודה שלך יפריד בין גברים ונשים?" ולבחור תשובה מ-1 (כלל לא חשוב) עד 7 (השיקול הכי חשוב).⁷¹

כפי שניתן לראות, הבעיות המרכזיות שאפיינו את סקר מל"ג בסוגיית ההפרדה המגדרית אינן קיימות בשאלות שהופנו למשתתפים במחקר הנוכחי. השאלות אינן מנחות את הנבדקים לתשובה מסוימת ואינן מערבות שיקולים שונים באופן המונע הפרדה ובידוד של משתנים. השאלה המרכזית מפרידה בבירור בין שלושת מישורי ההפרדה המגדרית, ובכך מאפשרת להסיק על עמדות המשתתפים כלפי כל פן בנפרד. נוסף על כך, עיצוב השאלה באופן הממקם את השיקולים המגדריים לצד שיקולים אחרים הוא מציאותי מעיצוב השאלה בידי המל"ג, שהעמיד את ההחלטה בדבר לימודים אקדמיים ככזו הנחתכת אך ורק לפי ההיבט המגדרי. ההחלטה אם ללמוד לימודים אקדמיים, בדומה להחלטות מורכבות אחרות, נסבה על מגוון שיקולים המשוקללים יחדיו בעת גיבוש ההחלטה, למשל מידת העניין בתואר, עלות הלימודים, תשואת התואר לשכר, אווירה והתאמה לאורח החיים הרצוי וכן הלאה. על פי רוב, מוסדות שונים מציעים תמהילים שונים של מאפיינים אלה, ואנשים שונים משקללים את התמהילים הללו באופנים שונים. בנסיבות אלה בירור מרכזיותו של כל גורם בנפרד עשוי להטעות. כפי שציינתי בפרק ב, ניתן להניח כי אנשים רבים היו משיבים בשלילה לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי המרוחק מבייתך כדי שעתים נסיעה?" ובחיוב לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי שיעניק לך תואר בתחום שמעניין אותך ביותר לעסוק בו?" אולם אם שני המאפיינים – מרחק ועניין – מתקיימים באותו מוסד, מספר רב יותר של אנשים היה מוכן לנסוע על מנת ללמוד את התחום שבראש מעייניו. אכן, מחקרים רבים מראים כי העדפותיהם של פרטים משתנות ואף מתהפכות כתלות בהצגה חד-ממדית או רב-ממדית של השיקולים.⁷² מכאן שבחינת החלטות רב-ממדיות כגון לימודים אקדמיים באמצעות פירוקן לבחינות נפרדות של כל שיקול ושיקול היא בעייתית,

71 יש לציין כי הפרדה מגדרית בתעסוקה היא סוגיה שונה מהפרדה מגדרית באקדמיה, המערבת שיקולים שונים וראויה למחקר נפרד ועצמאי. ניתן לסבור כי גם במקרה זה קיים צורך לבחון את עמדות החברה החרדית בחינה מורכבת ורב-ממדית, הבוחנת אפשרויות שונות של הפרדה (למשל, הפרדה מעמיתים למשרד לעומת ממונים; בעבודות מסוגים שונים, וכיוצא בזה), כולל בהשוואה לשיקולים אחרים (שיעור המשכורת; תנאי העבודה; גמישות בשעות העבודה, וכיוצא בזה). בחינה מפורטת זו אינה חלק מהמחקר הנוכחי, המתמקד בהפרדה מגדרית באקדמיה. לפיכך יש לראות במדד העמדות כלפי הפרדה בתעסוקה מדד "גס" וראשוני, שמטרתו לתפוס אך ורק את קיומו של מתאם בסיסי בין הסוגיות ולא לתת מענה עצמאי לשאלת ההעדפות בסוגיה כבדת משקל זו.

72 ראו Hsee et al., לעיל ה"ש 37.

מכיוון שהיא מייצרת סביבת החלטה מלאכותית שאינה משקפת את קבלת ההחלטות המעשית ולפיכך אינה יכולה לאמוד את משקלם של השיקולים השונים בפועל. בסקר הנוכחי הפתרון נמצא בשאלה הבוחנת כאמור את השיקולים החשובים ביותר להחלטה, מבלי להגביל את מספרם, ובמתן ייצוג מדויק ואף מוגבר לשיקולי ההפרדה המגדרית (סוגית ההפרדה למעשה הוצגה ביתר הבלטה ביחס לשיקולים אחרים בשל הכללתם של שלושה שיקולים שונים הנוגעים להפרדה מגדרית ברשימה). נוסח השאלון מצורף כנספח 3.

3. ממצאים

עבור מרבית המשתתפים היכולת לשלב משפחה ולימודים נבחרה כשיקול החשוב ביותר בהחלטה אם ללמוד לימודים אקדמיים (50.5%). לצד זאת, 43% מהנבדקים הצביעו על יכולת כלכלית כשיקול מרכזי, על הסיכוי למצוא עבודה במקצוע לאחר התואר (38.7%), על מידת העניין בלימודים (37.9%), על הסיכוי לשיפור בשכר או התקדמות בעבודה לאחר התואר (37.1%) ועל משך הלימודים (33.3%).⁷³

שלושת השיקולים המגדריים נבדלו זה מזה הבדל ניכר ומובהק. 20.2% מהנשאלים בחרו במסגרת שתאפשר לימוד רק מפי מרצים מאותו מין כאחד השיקולים החשובים ביותר עבורם; 48% דירגו כך את מגדר הסטודנטים בכיתתם; 31.3% בחרו בשיקול המגדרי המתייחס לסביבת הקמפוס בכללותה.⁷⁴ נזכיר כי המשתתפים לא הוגבלו במספר השיקולים שיכלו לבחור במענה לשאלה, ולפיכך כל משתתף שראה חשיבות מרכזית בהפרדה מגדרית (או בכל שיקול אחר) היה יכול לבחור באחד או יותר מהשיקולים בנושא זה, ורובם המוחלט של הנשאלים אכן בחרו בכמה שיקולים שונים.⁷⁵

עם זאת נתונים אלה מתייחסים לכלל המדגם – לרבות חרדים וחרדיות שצינו שאינם מעוניינים כלל בלימודים אקדמיים. כאשר בוחנים רק את המשתתפים שהצהירו כי הם מעוניינים בלימודים (55% מכלל הנשאלים במדגם המקורי; 43.4% במדגם המשוקלל), נחשפת תמונה שונה במעט בנוגע לחלק מהשיקולים.⁷⁶

73 במדגם המשוקלל יכולת כלכלית דורגה כחשובה בידי 44.7% מהמשיבים, הסיכוי למצוא עבודה בידי 34.2%, הסיכוי לשיפור בשכר/התקדמות בעבודה בידי 31%, ומידת העניין בלימודים בידי 33% מהמשיבים. כפי שניתן לראות, מדובר בשינויים קטנים יחסית.

74 בחישוב המדרגים את מגדר הכיתה כשיקול מרכזי הובאו גם נשאלים שלא בחרו בשיקול זה במפורש אולם סימנו כי הפרדה מלאה בקמפוס בכללותו היא שיקול מרכזי עבורם, וזאת על דרך קל וחומר. יש לציין כי רמת המובהקות הסטטיסטית של הפערים בין המישורים הייתה גבוהה ביותר, לפי השערת המחקר שמדובר במישורים שונים הנבדלים אלה מאלה במידת ההיזקקות להם. כך, רמת המובהקות של הפער בין חשיבות מגדר המרצה למגדר הכיתות הייתה ברמה של $p < .001$, $Z=10.28$, וכך גם ביחס לפער בין חשיבות מגדר הקמפוס בכללותו למול מגדר הכיתות, $p < .001$, $Z=6.2$ והפער בין חשיבות מגדר הקמפוס למגדר המרצה, $p < .001$, $Z=4.25$. במדגם המשוקלל, מגדר המרצה דורג כחשוב בידי 22.7% מהמשיבים, מגדר הסטודנטים בידי 48.9%, ומגדר הקמפוס בידי 33.8% מהמשיבים. גם כאן השינויים בין המדגם המקורי למשוקלל קטנים.

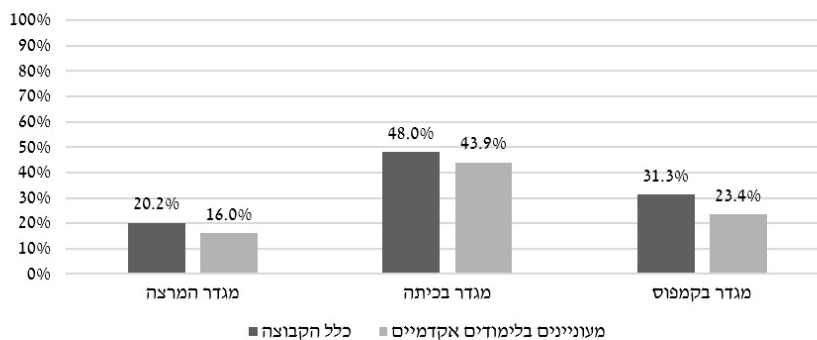
75 רוב גדול (77%) מקרב הנבדקים שבחרו בגורם כזה או אחר סימנו יותר מגורם אחד כמרכזי עבורם, וכ-60% מהנבדקים ציינו שלושה גורמים ויותר כשיקולים מרכזיים.

76 לצורך ניתוח זה חושב משתנה בינארי של עניין בלימודים אקדמיים. כל מי שהשיב לשאלה "האם, כיום, יש לך עניין כלשהו בלימודים אקדמיים באוניברסיטה או במכללה?" במידה בינונית ומעלה סומן כבעל עניין (1) והיתר סומנו ב-0.

עבור אלו המעוניינים ללמוד (ראו תרשים 2), משקלם ודירוגם של השיקולים הפרקטיים לא השתנו הרבה, והשיקולים המרכזיים ביותר נותרו היכולת לשלב משפחה ולימודים (51.6%), היכולת הכלכלית (49%), הסיכוי לשיפור בשכר/התקדמות בעבודה לאחר התואר (41.3%), מידת העניין בלימודים (40%), הסיכוי למצוא עבודה לאחר התואר (39.1%) ומשך הלימודים (34%). כפי שניתן לראות, השינויים בין הקבוצה שמעוניינת בלימודים לבין הקבוצה הכללית קטנים באשר לשיקולים אלה.⁷⁷

אשר לשיקולים המגדריים, התמונה הכללית דומה, אולם ראוי לציין כי משקלם של השיקולים המגדריים ירד אצל החרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים בכל שלושת המישורים ובמיוחד כאשר למגדר המרצה ולהפרדה בקמפוס בכללותו (ראו תרשים 1). בקרב המעוניינים בלימודים אקדמיים, 16% בלבד הגדירו את מגדר המרצה כשיקול מרכזי מבחינתם. 43.9% הגדירו את מגדר הסטודנטים לכיתה כשיקול חשוב, ו-23.4% הגדירו את ההפרדה המגדרית בקמפוס בכללותו כחשובה.⁷⁸

תרשים 1. שיעור הבחירה בשיקולי ההפרדה המגדרית כמרכזיים ללימודים אקדמיים, 2018

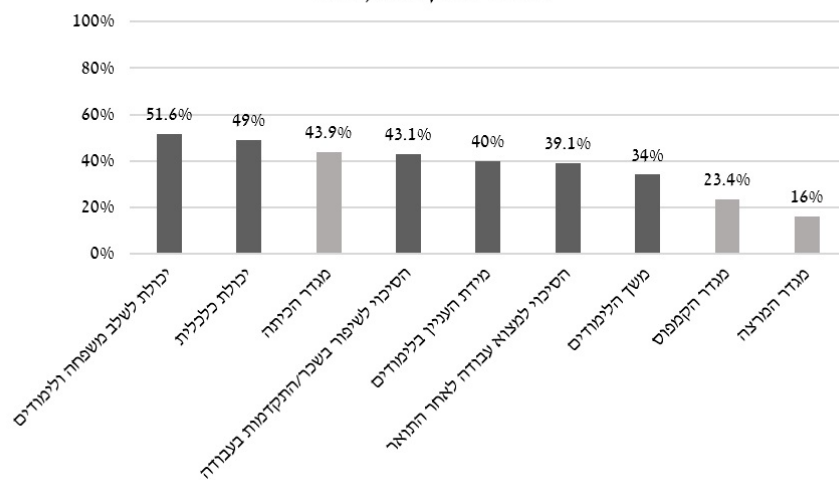
במילים אחרות, אצל אלו המעוניינים ללמוד לימודים אקדמיים, 84% לא התייחסו למגדר המרצה כאחד השיקולים החשובים ביותר בהחלטתם אם ללמוד באוניברסיטה, 56.1% לא התייחסו למגדר חבריהם לכיתה כשיקול כאמור, ו-76.6% לא כללו את ההפרדה המגדרית בסביבת הקמפוס כשיקול כאמור בהחלטתם.

77 במדגם המשוקלל יכולת כלכלית דורגה כחשובה בידי 50.5% מהמשיבים, היכולת לשלב משפחה ולימודים בידי 48.5%, הסיכוי לשיפור בשכר/התקדמות בידי 39%, הסיכוי למצוא עבודה בידי 38%, מידת העניין בלימודים בידי 36.7%, ומשך הלימודים בידי 32.3%. גם כאן השינויים בין המדגם המקורי למשוקלל קטנים.

78 רמת המובהקות הסטטיסטית של הפערים נותרה גבוהה ביותר (מרצים-כיתה: $Z=10.27$, $p<.001$; כיתה-קמפוס: $Z=7.31$, $p<.001$; מרצים-קמפוס: $Z=3.136$, $p=.001$). במדגם המשוקלל דורג מגדר המרצה כשיקול מרכזי בידי 19% מהמשיבים, מגדר הסטודנטים בכיתה בידי 42%, ומגדר הקמפוס בידי 22% מהמשיבים. גם כאן הנתונים דומים מאוד למדגם הלא משוקלל.

מיקומם של השיקולים המגדריים בתמונת השיקולים הכללית של חרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים הוא מעורב, כפי שניתן לראות בתרשים 2. מגדר התלמידים בכיתה נושא חשיבות לא מבוטלת הגם שאינו השיקול המרכזי ביותר ומסתמן כמשני ביחס לשיקול היכולת הכלכלית והשיקול המשפחתי. לצד זאת מגדר התלמידים בקמפוס בכללותו, ובייחוד מגדר המרצים או המרצות, הם השיקולים שמקבלים את החשיבות הפחותה ביותר מכלל השיקולים כולם. על זה יש להוסיף כי הנתונים מראים מתאם שלילי מובהק בין רצון בהפרדה מגדרית, בייחוד כאשר למרצים ($r = -.116, p = .006$) ולקמפוס בכללותו ($r = -.19, p < .001$), ובין עניין בלימודים אקדמיים (המתאם בין עניין בלימודים לרצון בהפרדה בכיתות אף הוא שלילי במובהק, $r = -.1, p = .018$, אך הנמוך מבין השלושה). פירושו כי ככל שהעניין בלימודים אקדמיים גדול יותר, כך הרצון בהפרדה קטן יותר, בעיקר ברמת הקמפוס והמרצים, ולהפך – מי שהפרדה אינה שיקול מרכזי אצלו מגלה עניין רב יותר בלימודים אקדמיים. יוער כי מתאמים אלה אינם גבוהים,⁷⁹ אולם הם בני השוואה למתאמים השליליים בין עניין בלימודים אקדמיים וגיל ($r = -.136, p = .001$); ככל שהגיל עולה העניין קטן), מספר ילדים ($r = -.16, p < .001$); ככל שמספר הילדים עולה העניין קטן), ואצל גברים, הזמן המוקדש ללימוד תורה ($r = -.18, p = .003$); ככל שלימוד התורה אינטנסיבי יותר העניין קטן).

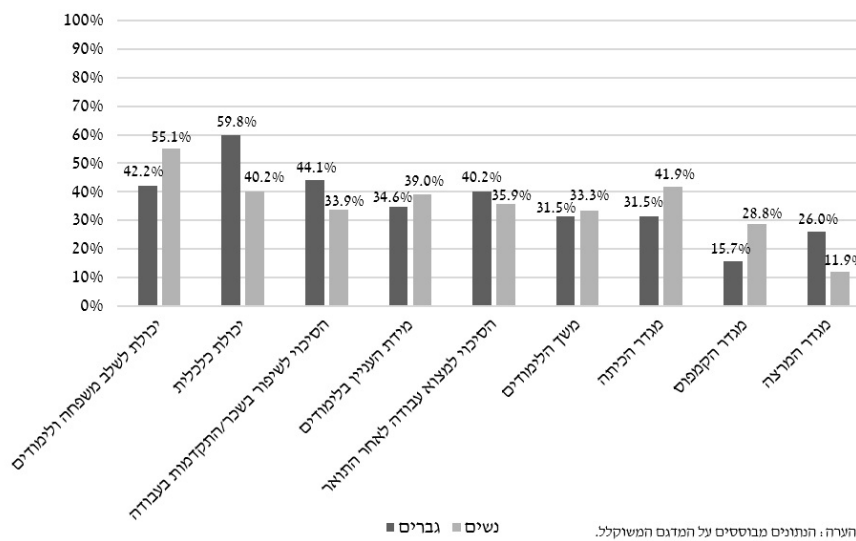
תרשים 2. דירוג השיקולים המרכזיים שנבחרו בידי חרדים/ות שהביעו עניין בלימודים אקדמיים, 2018

79 מבחינה סטטיסטית שני משתנים יכולים להימצא בקשר מובהק אך חלש בעוצמתו. במדעי החברה מתאמים גבוהים מ-0.4 נחשבים גבוהים, מתאמים בין 0.2 ו-0.4 נחשבים ממוצעים, ומתאמים נמוכים מ-0.2 נחשבים חלשים. משמעות המתאם היא גם עניין הקשרי, ומכאן ההשוואה למתאמים אחרים, כאמור בגוף הטקסט.

כפי שניתן לצפות, הגברים והנשים החרדים שגילו עניין בלימודים אקדמיים נבדלו אלה מאלה במידת מה בשיקוליהם השונים, כפי שניתן לראות בתרשים 3. הבדלים נרשמו כמעט בכל השיקולים, כולל חשיבות היכולת הכלכלית, היכולת לשלב משפחה ולימודים, הסיכוי למצוא עבודה וכיוצא בזה. אשר לשיקולים המגדריים, יש כמה הבדלים חשובים: ראשית, שיעור הנשים הרואות חשיבות מרכזית בהרכב המגדרי של כיתות הלימוד (50.6%) והקמפוס (25.9%) גבוה משיעור הגברים החרדים (35.9% ו-20.4% בהתאמה).⁸⁰ אשר לכיתות הלימוד (אך לא במישורים האחרים), הבדל זה אף מובהק סטטיסטית ($Z=2.6$, $p=.009$), קרי הפרדה מגדרית בכיתות הלימוד חשובה לנשים החרדיות יותר משהיא חשובה לגברים החרדים. עבור שני המגדרים, מסגרת שתאפשר ללמוד רק עם בני אותו מין בכיתה היא מרכיב חשוב מההרכב המגדרי של הקמפוס כולו. לבסוף, גברים ונשים נבדלים ביניהם בחשיבות מגדר המרצה, אולם כאן – לגברים השיקול המגדרי חשוב יותר משהוא חשוב לנשים. הגם שמרכיב זה לא דורג כחשוב ביותר עבור שני המינים, 23% מהגברים רואה חשיבות במסגרת שתאפשר לימוד מפי מרצים בני מינם בלבד לעומת כ-10% מהנשים. הגם שההבדלים בין גברים לנשים בהקשר זה הם מעניינים, יש לציין כי הם אינם מובהקים מבחינה סטטיסטית, בין היתר בשל המספרים הקטנים של הגברים ושל הנשים הרואים חשיבות בהפרדה מגדרית במישור המרצים.

תרשים 3. דירוג השיקולים המרכזיים של חרדים שהביעו עניין בלימודים אקדמיים, בחלוקה לגברים ונשים, 2018

80 הממצאים דומים מאוד במדגם המשוקלל: 50% מהנשים לעומת 34.6% מהגברים רואים חשיבות מרכזית בכיתות מופרדות; 28.8% לעומת מול 15.7% מהגברים רואים חשיבות בקמפוס מופרד; 12% מהנשים לעומת 26% מהגברים רואים חשיבות במגדר המרצה. למעט הפער בין המינים באשר לכיתות הלימוד, גם כאן ההבדלים אינם מובהקים סטטיסטית.

מוקד העניין האחרון בסקר הוא המתאם בין רצון בהפרדה מגדרית בלימודים ובין רצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה. ראשית, על פני המדגם בכללותו, כולל חרדים שלא התעניינו בלימודים אקדמיים, 64% ראו חשיבות בהפרדה מגדרית בעבודה. אלה נתונים מקבילים לאלה שאותרו במחקרים קודמים.⁸¹ לעניין היחס בין שני המשתנים נמצא מתאם בינוני, מובהק ושלילי, בין עניין בלימודים אקדמיים ובין רצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה (Pearson's $r = .33, p < .001$). במילים אחרות, ככל שהעניין בלימודים אקדמיים גדול יותר, הרצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה קטן יותר. נוסף על זה, נמצאו מתאמים מובהקים וחייביים בין רצון בהפרדה מגדרית באקדמיה ובין רצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה בקרב המעוניינים בלימודים אקדמיים: במישור הכיתות ($r = .47, p < .001$), במישור הקמפוס ($r = .38, p < .001$) ובמישור המרצה ($r = .32, p < .001$). אלה מתאמים בעוצמה בינונית-גבוהה,⁸² המיתרגמים להבדלים האלה: כ-85% מאלה שראו חשיבות בקמפוס מופרד ראו חשיבות רבה גם במקום עבודה נפרד, לעומת כ-43% מאלה שלא ראו חשיבות בקמפוס מופרד; כ-88% מאלה שראו חשיבות במרצה מאותו מין ראו חשיבות גם במקום עבודה נפרד, לעומת כ-46% מאלה שלא ראו חשיבות במרצה מאותו מין; כ-77% מאלה שראו חשיבות בהפרדה בכיתות ראו חשיבות גם במקום עבודה נפרד, לעומת כ-34% מאלה שלא ראו חשיבות בהפרדה בכיתות.

לצד הבדלים אלה, המעידים על קשר הדוק בין העדפה להפרדה מגדרית באקדמיה להעדפה להפרדה מגדרית בעבודה, יש לציין כי הסקר לא בחן בחינה מקיפה את מסכת השיקולים בנוגע לתעסוקה, כולל העדפות להפרדה מגדרית, ולא בחן את מקומן היחסי של העדפות מהסוג האחרון כאשר ליתר ההעדפות (למשל תנאי עבודה או היכולת לאזן בין עבודה למשפחה). יש מקום לסברה שלו הייתה הפרדה מגדרית בעבודה מוצגת לצד שיקולים נוספים ותוך כדי הבחנה בין ממדים שונים (למשל הפרדה מעמיתים לעומת ממונים), היו הנתונים המתקבלים שונים. מכאן שיש לראות בנתוני המתאם אומדן ראשוני וכוללני של סוגיה מורכבת זו, הראויה לשמש נושא למחקר נפרד. במגבלות אלה לא למותר לציין כי הנתונים מציעים הצעה ראשונית כי חשיבותה של ההפרדה בתעסוקה, לפחות לפי מדד כוללני כאמור, עשויה להיות גדולה מחשיבותה באקדמיה, שכן שיעור לא מבוטל של חרדים שלא ראו חשיבות בהפרדה מגדרית באקדמיה (על צורותיה השונות) השיבו שחשוב להם, במידה רבה ומעלה, כי מקום העבודה שלהם יפריד בין גברים לנשים (בין 34% ל-46% כאמור). ייתכן שניתן ללמוד מכך שאין חפיפה מלאה בין השיקולים החשובים להחלטה על לימודים באקדמיה ובין השיקולים החשובים להחלטה על מקום עבודה. מקום העבודה עשוי להתפס כמסגרת קבועה, יציבה ונוקשה יותר (מאפשרת פחות חופש התנהלות, דורשת משמעת, נוכחות יום-יומית במשך שנים ארוכות וכן הלאה) מלימודים

81 כך, מלאך וכהנר (2017) (בסקר שחרית, לעיל ה"ש 12, בעמ' 43), מצאו כי 67% מהחרדים במדגם (נתון כמעט זהה לנתון הנוכחי) רצו לעבוד במקומות עבודה מופרדים. מלאך וכהנר איתרו שונות ניכרת בעניין זה בין קבוצות שונות, למשל צעירים חרדים (בגילאים 18–24), בעלי הכנסות גבוהות מהממוצע, וחרדים המתגוררים בשכונות לחילונים, גילו נכונות רבה יותר (בין 39% ל-57%) לעבוד במקום עבודה מעורב.

82 ראו לעיל ה"ש 79.

באקדמיה והכשרות מקצועיות אחרות, שמטבע הדברים תקופתם זמנית, גמישה וחולפת. מכל מקום, חשוב להדגיש כי עצם קיום המתאם אינו מלמד על סיבתיות, והממצאים אינם מאפשרים לבחון שאלות כגון אם לימודים בהפרדה מגדרית יביאו ל"התפשטות" ההפרדה לזירות נוספות. ראוי לערוך מחקר נפרד ומעמיק בסוגיה זו.

4. סיכום ממצאי המחקר

הנתונים שנאספו במחקר הנוכחי מעידים כי לשיטת ביצוע הסקר יש השפעה מרחיקת לכת על התוצאות. לעומת סקר מל"ג, על ליקויי המתודולוגיים, שלא כימת את מרכזיותו של השיקול המגדרי באשר ללימודים באקדמיה ומצא ש-79% מהחרדים לא ייאותרו ללמוד במסגרות מעורבות, הסקר הנוכחי מצא כי בחינה ניטרלית של עמדות הציבור החרדי, המתייחסת להפרדה מגדרית ישירות ובמובחן, מניבה ממצאים שונים בתכלית. הפרדה מגדרית, גם במישור שבו היא החזקה ביותר (בכיתות הלימוד), אומצה כשיקול מרכזי בקרב כ-44% בלבד מהחרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים – פער מרחיק לכת בתוצאות. זאת, אף שמבחינה דמוגרפית המדגמים קרובים זה לזה כמעט בכל פרמטר (ראו נספח 1) ואף שהמדגם שוקלל על מנת לאזן את שני הפרמטרים שבהם אותרו הבדלים ניכרים בין המדגמים (והשקלול לא השפיע על התוצאות האמורות). ממצאים אלה, שנראים מפתיעים ביותר במבט ראשון, אינם כה מפתיעים כאשר מביאים בחשבון את עירוב השיקול המגדרי ואת שיקול ההתאמה למגזר החרדי בשאלה על המסגרות המעורבות בסקר מל"ג, ואת מגוון הנתונים שעומעמו והוסתרו באותו סקר: המשקל הקטן של השיקול בדבר "חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" בשאלה שעסקה באופן ניטרלי בהחלטה ללמוד באקדמיה (הן ביחס ליתר השיקולים, הן כאחד משני השיקולים המרכזיים ביותר בהחלטה אם ללמוד אם לא), והשיעור האפסי (1.5%) של נבדקים שציינו את החלופה "רצון ללמוד בנפרד מבני המין השני" כסיבה העיקרית לכך שהם מעוניינים ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת. אם כן, במבט כולל הסתירות הפנימיות במחקר המל"ג מספקות רמזים מוקדמים לחוסר המהימנות של מסקנותיו. הסקר הנוכחי מבצע צעד נוסף וחושף באופן מלא יותר את ההשלכות הכמותיות המעשיות של העיוותים שיצר סקר מל"ג.

חשוב לא פחות הוא הממצא המרכזי הנוסף של המחקר הנוכחי והוא קיומה של הבחנה אנליטית ומעשית בין מישורי ההפרדה השונים, הבאה לידי ביטוי ניכר ומובהק בעמדות המשיבים החרדים. כפי שניתן לראות, המשיבים החרדים אינם רואים את כל צורות ההפרדה המגדרית כ"שוות" ונחוצות באותה מידה. הפרדה בשטח הקמפוס הכללי מעבר לכיתות הלימוד אומצה בידי 23.4% בלבד מהמעוניינים בלימודים אקדמיים, והימנעות מלימוד בידי מרצות ו/או מרצים מהמין השני אומצה בידי 16% בלבד מהמעוניינים בלימודים אקדמיים. לא לותר להדגיש כי השיקולים המגדריים הופיעו במפורש, כי הנשאלים יכלו לסמן מספר בלתי מוגבל של שיקולים כשיקולים החשובים ביותר מבחינתם, כי הנבדקים לא הוגבלו בבחירה בשיקולים שונים, וכי רובם המוחלט אכן הצביעו על שיקולים שונים כבעלי משקל גדול בהחלטתם. בנסיבות אלה הממצאים מעידים על תמיכה מעטה במיוחד בהפרדה מגדרית במישור המרצים והקמפוס בקרב החרדים במדגם.

נתונים אלה חשובים במיוחד בשל הביקורת הרבה שהופנתה כלפי המל"ג וכלפי המוסדות הפועלים בהפרדה מגדרית בנוגע להפליית מוצות.⁸³ הטיעון המרכזי בסוגיה זו הוא שמוסדות מעדיפים להעסיק מוצים על פני מוצות בהנחה שכללי ההפרדה המגדרית הנוהגים בציבור החרדי יביאו לכך שגברים חרדים לא יאותו ללמוד מפי מוצות. כך, בתזהיר התשובה לעתירה טענה המל"ג כי היא "מודעת לכך, שבתוכניות הלימודים הנפרדות לגברים לא מלמדות מוצות, אלא מוצים בלבד. זאת בשים לב למוסכמה הלכתית הרווחת בחברה החרדית לפיה גברים אינם לומדים מנשים".⁸⁴ אולם ההנחה כי המוסכמה אכן רווחת בחברה החרדית מעולם לא נבדקה אמפירית, וממצאי הסקר הנוכחי מעידים שהיא משוללת כל יסוד. הפרדה מגדרית במישור המוצה היא צורת ההפרדה הנצרכת במידה הפחותה ביותר מכל צורות ההפרדה. אף על פי שיש הבדלים בעניין זה בין גברים לנשים (ועל כך בפסקה הבאה), שיעור הגברים החרדים הרואה במגדר המוצה את אחד השיקולים החשובים ביותר הוא נמוך ביותר (26%). למעשה, הצורך הגדול ביותר שניתן לאתר באשר להפרדה מגדרית הוא ב"רשות הרבים המצומצמת" (קרי הכיתה). בקירוב 36% מהגברים החרדים ו-50.6% מהנשים החרדיות במדגם ציינו שמדובר בשיקול חשוב ביותר בהחלטתם על לימודים אקדמיים. מכאן שמבט כולל על רמות התמיכה השונות בהיבטים השונים של הפרדה מגדרית בקרב המשיבים החרדים מספק תמיכה כמותית מסוימת להשערה האיכותנית שהעלו כהנר ומלאך בדבר הפוטנציאל בביקוש ל"המודל המשתלב", קרי כיתות נפרדות לחרדים בתוך קמפוסים כלליים.⁸⁵ עם זאת יש לפרש ממצא זה בזהירות מאחר שהסקר הנוכחי לא בחן את התמיכה באפשרויות השונות של יישום הפרדה בכיתות הלימוד, ומגוון האפשרויות בנושא זה ניכר: החל מכיתות נפרדות לחלוטין בתוך הקמפוס הכללי ועד לסידורי ישיבה וולונטריים או מאורגנים מראש בתוך כיתות מעורבות. רצוי מאוד לבחון סוגיה זו בחינה אמפירית מלאה וניטרלית לפני שתגובש תוכנית כוללת חדשה לשילוב חרדים באקדמיה. מה שברור כבר כעת הוא שקיים פער עצום בין התפיסה הכוללת והאבסולוטית של הפרדה מגדרית המיושמת כיום במוסדות הלימוד לחרדים (ה)

83 ראו למשל את הדברים שהשמיעו משתתפים בכינוס "הפרדה, אקדמיה ופוליטיקה – יחסים מסוכנים", הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב, 17.1.2018. ניתן לקרוא את תקציר הדברים ולצפות בהרצאות הכינוס בקישור: tinyurl.com/y5zqjzbg וכן בקישור הבא: tinyurl.com/yyp95quh.

84 פס' 109 לתצהיר התשובה בעניין תירוש, לעיל ה"ש 4.

85 ראו כהנר ומלאך, לעיל ה"ש 4, ס' 4.1.3: "עבור חלק ניכר מן החרדים, האמונים על עיקרון ה'מחיצה' בחייהם, ההיבט החשוב יותר הינו רשות הרבים המצומצמת, כלומר הכתה. זאת לעומת רשות הרבים המורחבת כלומר הקמפוס. מצב זה יכול להיחשב עבור מרבית הסטודנטים החרדים כפשרה סבירה בין מצב המח"ר המעורר התנגדות לפתרון הלימודים המעורבים. המצדדים בתפיסה זו טוענים שהצורך ברכישת השכלה גדול ושהלמידה הנפרדת מאפשרת להשתלב בה, ושהמפגש במסדרונות אינו מאיים מספיק הרי גם מרחבים ציבוריים אינם מתנהלים בהפרדה (משרד הפנים, תחנות מרכזיות ואפילו רחובה של עיר)". כאמור שם, כהנר ומלאך מעריכים הערכה איכותנית את שיעור החרדים שיבואו ללמוד במסגרות נפרדות בתוך קמפוסים כלליים ב-60% לערך. הנתונים בסקר הנוכחי מחזרים כי שיעור זה עשוי להיות אף גבוה יותר.

בקמפוס; הן בכיתות; הן בסגל ההוראה; לאורך כל שנות הלימוד)⁸⁶ על בסיס של הנחות לא מבוססות ומסד נתונים שגוי, ובין מערך הצרכים והעמדות של חרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים, שהוא פרגמטי, מורכב ובעל דקויות.

לבסוף, ההבדלים בין גברים לנשים באשר למישורים השונים של הפרדה מגדרית מציעים כי הפרדה מגדרית אינה מנותקת מהיבטים היררכיים. כך, נשים חרדיות נרתעות מעירוב מגדרי עם קבוצת השווים יותר משהן נרתעות ממקור סמכות גברי, ואילו גברים חרדים חוששים מעירוב מגדרי עם קבוצת השווים פחות משהם נרתעים ממקור סמכות נשי (אף שחשש הצניעות והעירוב קטן יותר – גם אם אינו נעלם לחלוטין – בנוגע למרצה לעומת בת כיתה בשל הריחוק הפיזי והסמכותי המובנה בין הצדדים והממשק המצומצם שהם מקיימים, אם בכלל, במהלך קורס).⁸⁷ יש להתייחס לממצאים אלה בזהירות רבה מאחר שההבדלים בסוגיה זו, גם כאשר הם נראים מרשימים כמותית, מבוססים על מספרים קטנים של נבדקים ואינם מובהקים סטטיסטית. בהמשך ישיר לכך לא למותר להדגיש כי חרדים משני המגדרים המגלים עניין בלימודים אקדמיים מייחסים חשיבות מועטה למגדר המרצה ולהרכב המגדרי של הקמפוס בכללותו, בייחוד בנוגע לכל יתר השיקולים.

ד. סיכום

1. השלכות הניתוח במישור המשפטי

רשימה זו עסקה בסוגיה ממוקדת העומדת בלב סדר היום החברתי והמשפטי בישראל: יחסה של החברה החרדית ללימודים אקדמיים והשיקולים המרכזיים שעשויים להשפיע על שילובם של סטודנטים חרדים במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, ובייחוד שיקולים הנוגעים להפרדה מגדרית. לסוגיה זו יש חשיבות משפטית קונקרטית בשל העתירות בסוגיה זו המחכות בימים אלה להכרעתו של בג"ץ. לפני נעילה יש להדגיש את הברור מאליו והוא כי רשימה זו לא נקטה עמדה בשאלות הנורמטיביות על מקומם העקרוני של הזכויות והאינטרסים השונים שעוררו העותרים השונים בפרשה, כיצד יש לאזן ביניהם, ואם תוכנית המל"ג עומדת באיזונים אלה. חלק מהשאלות מצריכות דיון וביורור נפרד על בסיס תשתיות עובדתיות אחרות, העוסקות בין היתר באופני היישום והביצוע של התוכנית והשלכותיה בפועל על כל הגורמים הרלוונטיים. מטרתו של המחקר הנוכחי ממוקדת בהרבה: לספק הערכה ביקורתית וניתוח אמפירי חדש ומעמיק של בסיס הנתונים המרכזי ששימש לגיבוש

86 ראו מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 31, וכן את עמדת המל"ג עצמה הכורכת את ההפרדה במישורי הכיתות והמרצות. המל"ג אומנם אוסרת, על הנייר, על הפרדה בקמפוס, אולם ממחקר ההערכה עולה כי מרבית המוסדות ממשיים הפרדה בקמפוס בפועל באמצעות הקצאת ימי לימוד נפרדים לגברים ולנשים.

87 ראוי לציין כי ההבדלים בין גברים לנשים עשויים לכאורה לנבוע גם מפרשנויות הלכתיות כאלה ואחרות באשר להתבוננות בנשים או לשמיעתן, אולם כאמור להלן, בשל המספרים הקטנים קשה לייחס משמעות רבה להבדלים. לצד זאת יוער כי מחקרים מעידים על דינמיות בעמדות הגברים החרדים, בשלל תחומים, לאחר היציאה מעולם הישיבות ועם ההשתלבות בהשכלה ובתעסוקה. ראו למשל כהנר, לעיל ה"ש 12. ממצאים אלה מעלים את ההשערה שהפערים בין גברים חרדים לנשים חרדיות עשויים להצטמצם במהלך שנות התואר.

עמדת המל"ג כי יש צורך בהפרדה ולהראות כיצד בסיס נתונים זה אינו יכול לתמוך במסקנות שגובשו על בסיסו. הניתוח החדש של סקר המל"ג, לצד הנתונים האמפיריים החדשים המובאים כאן לראשונה, מפריכים את מהימנות המסקנות "הברורות והמוצקות" המוצגות בדוח המבוסס על מחקר המל"ג כי "מעבר לכל ספק, [...] הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, עדיין נדרשת [...] לצורך שילובן של אוכלוסיות חרדיות בהשכלה הגבוהה בישראל", וכי "אין מנוס מלהתמיד במדיניות הקיימת ולחזק את המסגרות שבהן מתקיימת הפרדה מגדרית".⁸⁸ אדרבה, כפי שהראה הניתוח בפרק ב של הרשימה, התשתית העובדתית שעליה נסמכה המל"ג הייתה פגומה ביסודה כבר במועד שבו התקבלה ההחלטה,⁸⁹ וכבר אז לא עמדה ברף הראיות ה"ברורות, חד-משמעיות ומשכנעות" הנדרש לפי הפסיקה במקרים המערבים פגיעה בזכויות (ואף לא ברף נמוך יותר).⁹⁰ מאחר שמדובר בתשתית העובדתית הנחוצה לביסוס הרובד הראשון והיסודי במערך ההצדקות של המל"ג, ומאחר שאין אף מחקר אחר המספק תמיכה עובדתית מוצקה לתוכנית במתכונתה הנוכחית,⁹¹ אין מנוס מהמסקנה שהחלטה על התוכנית אינה יכולה לעמוד. התוכנית כולה דורשת חשיבה מחודשת.

בקווים כלליים יותר, ממצאי הרשימה בנוגע לטיבו של סקר המל"ג מצדיקים שידוד מערכות אצל המל"ג, וייתכן שגם אצל רשויות מנהליות נוספות, באשר לדרכים שבהן

88 מלחי 2017, לעיל ה"ש 3, בעמ' 3.

89 נראה שמקרה זה שקול למקרים שנדונו בפסיקה שבהם הנתונים הרלוונטיים (כאן, הפגמים בסקר המל"ג הפוסלים אותו מלשמש בסיס סביר לקבלת החלטות בנושא הצורך בהפרדה) היו בידי הרשות (כאן, המל"ג) בעת קבלת ההחלטה, אך לא זכו להתייחסות מספקת מצידה. כך, לא ברור אם המל"ג קיימה דיון מקדים על אופן ביצוע הסקר, נושאו ושאלותיו, אף לא אם קיימה דיון בממצאיו לאחר שהועברו לידיה. בהקשר זה יש להעיר כי הפגמים המרכזיים ביותר במחקר המל"ג גלויים על פני המחקר, שכן הם עולים מקריאת הדוח לצד השאלון, והדוח מפנה לנוסח השאלון בנספח (בעמוד האחרון), וכך ניתן להניח שחברי המל"ג (שהתבססו על הדוח בהחלטתם) נחשפו לנוסח השאלון או יכלו להיות חשופים אליו. הפגמים המרכזיים בניסוח השאלות; הדיווח שאינו מתיישב עם נוסח השאלות; ההתעלמות ממשנתים רלוונטיים כמו עניין בלימודים אקדמיים – אינם דורשים ניתוח מחודש של הנתונים או הבנה סטטיסטית. הם גלויים על פני המחקר אך נראה שלא זכו לכל התייחסות מצד המל"ג. מצב זה הוא טעם לפסלות ההחלטה בשל אי-סבירותה (ראו ברק-ארוז, לעיל ה"ש 26, בעמ' 442; וכן בג"ץ 1920/00 גלאון נ' ועדת השחרורים, בית הסוהר מעשיהו, פ"ד נד(2) 313 (2000) (פסילת החלטה של ועדת השחרורים שהיו בפניה נתונים על מסוכנותו של האסיר שלא זכו להתייחסות מספקת). החלטה יכולה להיות לא סבירה גם כאשר הרשות הייתה יכולה לאסוף מידע רלוונטי ולא אספה אותו טרם קבלת ההחלטה (ראו בג"ץ 635/95 מוניות הדרים שרות רחובות ק. עקרון מזכרת בתיא בע"מ נ' שר התחבורה, פ"ד נא(5) 723 (1997) (נקבע שהחלטה שלא לתת רישיונות לקו מוניות שירות מחמת היעדר צורך בשירות התקבלה ללא תשתית עובדתית מספקת, שכן תצהירים של ראשי רשויות מקומיות העידו על קיומו של צורך כאמור)).

90 בשל החשיבות העצומה של תשתית עובדתית לביסוס ההחלטה המנהלית, פגם באיסוף הראיות יכול לשמש בסיס לביקורת שיפוטית גם במקרים שבהם שיקול הדעת של הרשות המנהלית רחב (ראו רע"ב 5754/15 חטיב נ' רשות בתי הסוהר, פס' 39 לפסק דינה של השופטת ברק-ארוז (פורסם בנבו, 2.7.2017)), לא כל שכן במקרים שבהם הרשות המנהלית כפופה לביקורת שיפוטית מחמירה (ראו לעניין זה את עניין יורונט, לעיל ה"ש 59, פס' 11 לפסק דינו של השופט זמיר ("פגיעה קשה במיוחד בזכות יסוד צריכה להתבסס על נתונים מהימנים ומשכנעים במיוחד")).

91 ראו לעיל ה"ש 11, 12, 31 והדיונים שם.

מגובשת תשתית עובדתית רלוונטית ומהימנה הנצרכת לכל פעולה מנהלית, ובייחוד כזו שעשויה לפגוע בזכויות. כבסיס לשידוד מערכות זה ניתן להציע כמה לקחים מרכזיים. ראשית, על הרשות המנהלית להיזהר מהנחת המבוקש (למשל ההנחה כי הצורך בהפרדה הוא מובן מאליו) ולאסוף נתונים באופן המאפשר לשאול שאלות ולבחון השערות בנות הפרכה. רק בחינה כזו תאפשר לרשות לבסס את הנחות העבודה ביסוס ניטרלי ונטול פניות. תהליך ברור זה נגזר ישירות מחובת הרשות לאסוף נתונים אמין השייכים לעניין.⁹² מחקרים הנוצעים את החץ ומסרטטים סביבו את המטרה אינם יכולים לעמוד ברף הנדרש מרשות מנהלית סבירה הפועלת ליישום סמכותה כשהיא נטולת פניות וטובת הציבור לנגד עיניה. אם איסוף הנתונים נעשה במסגרת סקר עמדות, יש לוודא מראש ומבעוד מועד – קודם לאיסוף הנתונים – כי הסקר המתוכנן מנוסח ניסוח ניטרלי שאינו מטה את תשובות הנבדקים לכיוון מסוים, וכי יש בכוחו להשיב על שאלות המחקר במדויק ככל האפשר. ייתכן שרצוי לשם כך לייסד ועדה מייעצת שתורכב ממומחים מהאקדמיה המייצגים דיסציפלינות מחקריות שונות (למשל כלכלה, פסיכולוגיה, סוציולוגיה, מדע המדינה ומשפטים), שתוכל ליעץ לרשות בדבר המתודולוגיה הנכונה שיש לנקוט לבידור שאלות מחקר שונות. זאת, כיוון שלא כל שאלת מחקר ניתנת לבחינה אמפירית, ויש שאלות שמתאימות למתודולוגיות מסוימות ולא לאחרות. הערה חשובה נוספת היא שכאשר הסקרים עוסקים בשאלות רגישות מבחינה חברתית, יש לשים לב גם לעיתוי הדגימה שיכול כשלעצמו להטות את התוצאות. למשל, יש לוודא שסקרים שמטרתם לבחון עמדות של החברה החרדית כלפי השתלבות בחברה הישראלית אינם נעשים סמוך להחלטות מדיניות או להתבטאויות ציבוריות שמעוררות סערה ברחוב החרדי (אלא אם שאלת המחקר עוסקת בהבנת תגובות אלה ספציפית). היוועצות ממומחים בסוגיות מורכבות הוכרה בפסיקה כהליך שעשוי להידרש כחלק מחובת איסוף הנתונים, כהסתייעות מותרת ואף הכרחית לצורך מימוש הסמכות.⁹³

שנית, ובהמשך ישיר לכך, על הרשות המנהלית להפקיד את ביצוע המחקר בידי חוקרים שאמונים על שיטות המחקר הרלוונטיות ויכולים לממש את אחריותם כלפי המחקר ולייצר נתונים אמין ומשכנעים עבור הרשות (כך, למשל, אין להפקיד חוקר איכותני על תכנון מחקר כמותני וביצועו כפי שהיה במחקר הנוכחי,⁹⁴ אם כי ניתן כמובן להפקיד מחקר רב-תחומי בידי קבוצה של חוקרים בעלי מומחיות מגוונת בכל אחת מהמתודולוגיות הרלוונטיות).⁹⁵ נוסף על זה, וכנגזרת של העובדה שהמחקרים האמורים מבוצעים לצורך אינטרס ציבורי ובאמצעות כספי ציבור, על החוקרים להיות אחראים בעצמם למחקר, להיות כתובת לשאלות שעולות בעניינו ולספק הבהרות לציבור במידת הצורך. אם המחקר אינו עוסק בסוגיות סודיות, עקרון השקיפות משמיע כי מוטב שנתוניו יתפרסמו לציבור במלואם,

92 עניין יורונט, לעיל ה"ש 59, פס' 11 לפסק דינו של השופט זמיר.

93 שם ("ייתכן מקרה מורכב וחשוב, שבו צריכה הרשות לחקור ולדרוש, לאסוף מידע מרשויות מינהליות או מגופים אחרים, ואולי אף לבקש חוות-דעת של מומחים"); וכן עניין חטיב, לעיל ה"ש 90, שבו הונחתה הרשות לאסוף חוות דעת של מומחים מקצועיים-טיפוליים.

94 ראו לעיל ה"ש 43.

95 ברק-ארוז, לעיל ה"ש 26, בעמ' 442 (אין מניעה להסתמך על גופים שונים ואנשי מקצוע אחרים, ובלבד שהם נהנים ממומחיות באותו תחום).

וכי הרשות תטפל בבקשות חופש מידע בנושא זה ביעילות ובמהירות. במקרה הנוכחי, מסיבות לא ברורות, הטיפול בבקשת חופש המידע להעברת בסיס הנתונים התעכב כחצי שנה, הגם שקובץ הנתונים היה קיים ברשות (לא היה צורך לייצרו במיוחד עבור הבקשה), ופעולת הסרת המידע המזהה מהקובץ ארכה בסופו של דבר שבועות ספורים. מימוש עקרון השקיפות במחקרים ציבוריים יקדם את תקינות פעולת המנהל באמצעות בקרה ופיקוח על פעולתו כנאמן הציבור.⁹⁶

שלישית, יש לוודא כי הנתונים שבבסיס המחקר מנותחים ומדווחים ביסודיות, עצמאית וללא פניות, ללא התערבות הרשות באופן העלול להטות את המחקר או את דיווח הממצאים.⁹⁷ החוקרים האמונים על המחקר חייבים להיות מונחים בהתאם. על מנת לקדם את יכולת הרשות והציבור לפקח על כך, יש לוודא שחומרי המחקר מועברים במלואם לידי כלל הגורמים ברשות או מטעמה שאמורים לדון בממצאים ולגבש לפיהם עמדה, ושמקבלי ההחלטות ברשות אינם מתפרקים מחובתם לבחון את דרך ניהול המחקר ולגבש בעניינו עמדה עצמאית. במקרה הנוכחי הדוח שחובר עבור המל"ג לא הבהיר את מהלכי הסקר במלואם וטשטש חלק מהממצאים החשובים. לא ברור באיזו מתכונת מקבלי ההחלטות במל"ג-ות"ת דנו בדוח ובאיזו מידה עיינו בנוסח השאלון, החושף חלק מהפגמים האמורים. לו הייתה המל"ג מקיימת דיון מעמיק בדוח, ולו הייתה חושפת את נתוניו לציבור ביוזמתה וללא שהות, היה ניתן לאתר את הפגמים בתשתית העובדתית בשלב מוקדם יותר.⁹⁸

כלל ההמלצות האמורות נגזרות ישירות מהמבחנים המשפטיים הנהוגים לבחינת תקינות הליך איסוף הראיות המנהלי, ובמידה רבה הן גם עניין של היגיון בריא ופשוט. עם זאת המקרה הנוכחי מעיד כי לעיתים יש צורך לחזור על מושכלות ראשונים. לו היו פרקטיקות אלה מיושמות במקרה הנוכחי ביסודיות, הן היו יכולות להביא לגיבושה של תשתית עובדתית מהימנה ולמנוע את המצב שנוצר, שבו המל"ג ייצרה תשתית עובדתית פגומה ולאחר מכן הסתמכה עליה בהחלטה בעלת חשיבות עקרונית והשלכות רוחב לא מבוטלות.

2. השלכות הניתוח במישור המדיניות

במעבר בין המישור המשפטי למישור המדיניות יש לנקוט זהירות יתרה. יש להדגיש כי מטרתו של המחקר הנוכחי אינה לספק תשובות פסקניות לקובעי המדיניות אלא לעורר

96 עוד על עקרון השקיפות בהקשר של תכליות אלה, ראו בג"ץ 3751/03 אילן נ' עירית תל אביב-יפו, פ"ד נט(3) 817, פס' 15 לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) חשין (2005); ע"מ 10112/02 אדם טבע ודין – אגודה ישראלית להגנת הסביבה נ' הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה, מחוז ירושלים, פ"ד נח(2) 817, פס' 26–27 לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) חשין (2003).

97 גם כאן מדובר באחת מאבני היסוד של הליך איסוף הראיות בשל הדרישה שהנתונים שייאספו בהליך יהיו אמינים, רלוונטיים ובעלי המשקל הנדרש להצדיק את ההחלטה (ראו עניין יורונט, לעיל ה"ש 59, פס' 11 לפסק דינו של השופט זמיר).

98 במקרה הנוכחי, כאמור, הנתונים נחשפו רק בעקבות בקשת חופש מידע שהגשתי ורק לאחר כחצי שנה של המתנה. יוער כי איני סבורה שהמל"ג ניסתה לעכב את פרסום הנתונים במכוון. עם זאת המל"ג לא הייתה ערוכה לטיפול בבקשות חופש מידע בסדירות (בין היתר דרך המלך להגשת בקשה, דרך אתר חופש המידע של משרד המשפטים, ניתבה את הבקשות לכתובת דוא"ל לא פעילה, ובעלי התפקידים במל"ג ידעו זאת אך לא טרחו לטפל בכך). אלה בעיות חלמאיות, אך בפועל הן הובילו לעיכוב גדול בהעברת הנתונים, שעלה לציבור בזמן יקר.

שאלות חשובות שלא נדונו עד כה ביסודיות מספקת ולהסב את תשומת הלב לאתגר ששאלות אלה מציבות למדיניות הקיימת.

בשני מובנים משלימים המחקר הנוכחי אינו מספק תשובות פסקניות: ראשית, המחקר אינו מספק, ואינו יכול לספק, תשובות פסקניות בנוגע לעמדות החרדים כלפי לימודים באקדמיה. זאת מאחר שתמונת המציאות בשאלה זו אינה קבועה וחד-משמעית אלא דינמית ומשתנה מעת לעת ולפי הנסיבות החברתיות, המוסדיות והמשפטיות.⁹⁹ עוד פחות מכך מתיימר המחקר הנוכחי להשיב לשאלה כיצד ינהגו בני ובנות הציבור החרדי בפועל אם תנקוט מערכת ההשכלה הגבוהה מדיניות כזו או אחרת באשר לשילובם. בהקשר זה יש להדגיש מה שאינו ברור מספיק, לטעמי, למקבלי ההחלטות והוא כי אין כיום אף מחקר אחד המסוגל לתת תשובה טובה לשאלה כיצד יתנהגו בני החברה החרדית בפועל מאחר שמדובר בשאלה הדורשת הוכחה של קשרים סיבתיים בין משתנים. הדרך היחידה לענות תשובות משכנעות על שאלות סיבתיות מעין זו היא באמצעות ניסוי (ניסוי טבעי או ניסוי שדה), וניסוי כזה מעולם לא נעשה במדינת ישראל. המסלולים השונים שהוצעו לחרדים באקדמיה תמיד כרכו זה בזה מספר רב של משתנים, החל מתנאי קבלה נוחים, דרך מעטפת מנהלתית וארגונית מותאמת לחברה החרדית ומיקומים גאוגרפיים אטרקטיביים, וכלה בהפרדה מגדרית. למשל, לפי מחקרו של איתן רגב הגורם החשוב ביותר במשיכת סטודנטים חרדים לתוכניות המופרדות היה הסרת תנאי הקבלה שהונהגו במח"רים, בניגוד למוסדות האם הלא מופרדים.¹⁰⁰ היות שהפרדה מגדרית נכרכה תמיד במאפיינים אטרקטיביים שונים, מקומו של השיקול המגדרי במערכת השיקולים החרדית בהקשר של לימודים אקדמיים אינו ניתן לחילוף מהנתונים המנהליים הקיימים במל"ג כיום. סוגיית ההפרדה המגדרית באקדמיה נתונה בסימן שאלה ולא בסימן קריאה.

בהתחשב במצב זה, אין ניתן לדעת בנקודת הזמן הנוכחית כיצד יושפע הביקוש להשכלה הגבוהה בחברה החרדית אם תבוטל, תמותן או תוגבר ההפרדה המגדרית באקדמיה (וממילא, כפי שהדגשתי בפרק הקודם, "הפרדה מגדרית" היא שם קיבוצי לאוסף של פרקטיקות שונות זו מזו מבחינה אנליטית שזוכות לרמות שונות ביותר של תמיכה בחברה החרדית). לצד זאת סקרים יכולים ללמדנו בהחלט על עמדות החרדים כלפי לימודים אקדמיים ועל השיקולים המרכזיים המטרידים אותם בנוגע להחלטה כבדת משקל זו, בנקודת הזמן הנוכחית. כפי שהראיתי ברשימה זו, תנאי בלעדיו אין להסתמכות על סקרים הוא שאלה ייעשו לפי שיטות מחקר יסודיות ומהימנות, ינותחו במקצועיות וידווחו ללא פניות. הסקרים המרכזיים שנעשו עד היום בסוגיה, ובכלל זאת החלקים המהימנים בסקר

99 ראו כהנר, לעיל ה"ש 12; מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12, בעמ' 19, 28–30. דוגמה הממחישה את התנודתיות מצויה בשינוי בעמדותיהם של חרדים כלפי האקדמיה לאחר כניסתם בשעריה. סקר שנעשה ב-2013 במכינה החרדית באוניברסיטה העברית בירושלים מצא כי אחוז הסטודנטים שגילו עניין בהמשך לימודים באוניברסיטה היה בתחילת השנה 9%, ואילו בסוף השנה – 85% – היפוך מוחלט של ההעדפות. זאת, הגם שלאוניברסיטה העברית אין מסלול לימודים מופרד.

100 רגב (לעיל ה"ש 2, בעמ' 193–205) מתאר כיצד רוב הסטודנטים החרדים ממכללות החרדיות החדשות התקבלו ללא תעודת בגרות וציון פסיכומטרי, ובמקרים רבים גם ללא מכינה אקדמית; שיעור הסטודנטים החרדים שהתקבלו כך גדל בין השנים 2000 ל-2014 פי שניים, מ-26% ל-53%, עקב מדיניות ההנגשה של המל"ג. תנאי הקבלה במוסדות האם (המעורבים מגדרית) לא הוקלו בתקופה זו, ולכן הם לא היו חלופה מבחינת הסטודנטים החרדים.

מל"ג והסקר העדכני שדווח במחקר הנוכחי, מעידים שהשיקול המגדרי הוא רק אחד מבין שיקולים רבים במערכת השיקולים החרדית, כי חשיבותו משתנה כתלות במישור ההפרדה וקטנה ביחס למרבית מישוריו, וכי קיימים שיקולים מרכזיים בהרבה הקשורים ליכולת כלכלית ופרנסה ולאפשרות לשלב משפחה ולימודים, בהחלטת בנות ובני הציבור החרדי אם ללמוד לימודים אקדמיים.¹⁰¹

ממצאים אלה משתקפים גם משיעור הסטודנטים הלומדים לימודים אקדמיים ביחס לפוטנציאל הקיים בחברה החרדית כיום. לו הייתה ההפרדה המגדרית המרכיב המרכזי בשיקולי הסטודנטים הפוטנציאליים, היינו מצפים לראות שיעור גבוה בהרבה של סטודנטיות וסטודנטים חרדים במוסדות הנפרדים,¹⁰² משום שההפרדה המגדרית היא עובדה קיימת עוד משנת 2012 ואף קודם לכן ומתאפשרת במלואה במגוון של חוגים. למעשה, ההפרדה המגדרית היא הגורם היחיד מכלל הגורמים הרלוונטיים לקבלת ההחלטה עבור הסטודנט/ית החרדי/ת שמתקיים כיום במלואו במגוון תוכניות לימוד ומוסדות. על אף האמור הביקוש ללימודים גבוהים בחברה החרדית אינו עומד ביעדים שנקבעו לו במל"ג, והוא עדיין נמוך ביחס לפוטנציאל הקיים בשכבות הגיל הרלוונטיות בחברה החרדית. במקובץ, הנתונים השונים מעוררים את השאלה אם מדיניות המל"ג בעניין חרדים באקדמיה מסוגלת להגשים את מטרותיה ומאתגרים את המל"ג לבחינה מחודשת של השאלה אם הפגיעה בשוויון שגורת מדיניות זו (לשיטת מל"ג עצמה) ניתנת להצדקה. כמובן, גם בתהליך זה יהיה צורך באיסוף נתונים אמפיריים מפורטים שיכלו לסייע באיתור פתרונות קונקרטיים שימתנו את הקשיים הניצבים בפני סטודנטים חרדים וירחיבו את האפשרויות העומדות בפניהם באקדמיה. יש לקוות כי בחינה מחודשת זו תהיה טובה מקודמתה.

הנתונים האמפיריים מעוררים שאלה נוספת, כללית יותר וחשובה במיוחד, והיא כיצד יש להתייחס לטיעונים נורמטיביים המועלים בעניין קבוצות תרבותיות שונות (למשל הקבוצה החרדית). השאלה מתעוררת משום שהסקרים מלמדים כי קיים פער ניכר בין מה שאישים שונים טוענים בשם הציבור החרדי ובין השיקולים שהציבור החרדי מביע בפועל. הנתונים האמפיריים מעלים כי הציבור החרדי אינו מונוליתי ואינו מאופיין בדעה אחת בסוגיות שעל הפרק; שיקולי הפרדה מגדרית אינם מרכזיים ורווחים כפי שנטען, והתמיכה בהם משתנה במידה רבה ממישור הפרדה אחד לאחר. פער זה בין הטענות המושמעות כלפי החרדים ובין עמדותיהם בפועל נוגע לסוגיות רבות בתפר שבין החברה החרדית לישראלית ולתהליכי השינוי והגיוון העוברים על החברה החרדית בשנים האחרונות. מחקרים שנערכו בשנים האחרונות, בין היתר בנושאים הקשורים להשכלה ולחינוך, מראים תהליכים מואצים

101 ייתכן שניתן להוסיף על אלה שיקולים שלא נבדקו בסקר זה, כמו קיומה של מסגרת תומכת, מנגנוני חונכות, לימודים כלליים בחינוך היסודי והתיכוני, מכינות קדם-אקדמיות וכיוצא באלה.

102 במלאך, כהנר ורגב (לעיל ה"ש 31, ס' 2.1.1 ובסיכום בעמ' 22), צוין שהגידול במספר החרדים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה הוא 75% מהיעד שהוגדר, שהוא שיעור גידול בפועל של 83% (לעומת יעד של 140%), או 100% אם נכללים גם חרדים הלומדים במוסדות כלליים או באוניברסיטה הפתוחה. מחקר זה אינו כולל ניתוח של קצב הגידול לעומת השנים שקדמו לתוכנית הרב-שנתית. בהודעה מעדכנת שהגישה מל"ג לבג"ץ ב-10.1.2019, נכתב כי: "קצב הגידול במספר הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה, אינו הולם את יעדי המל"ג לשילוב חרדים [...] בעוד שבתוכניות אחרות של הנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסיות ששיעור השתתפותן נמוך, המל"ג קרובה להשגת יעדיה, הרי שלא כך הוא בתוכנית לשילוב חרדים" (פס' 9-10 להודעה).

של התגוננות ופתיחות בחברה החרדית. שי קציר ולטם פרייחון למשל מנתחים את הקמתו של זרם חדש בחינוך הממלכתי, חינוך ממלכתי-חרדי, שזוכה להצלחה ניכרת וביקוש הולך וגובר.¹⁰³ מחקר אחר שעשיתי לאחרונה העלה כי לימודי ליבה בחברה החרדית נתפסים כאיום אפשרי וכנכס חשוב בה בעת. שני ניסויים בקבלת החלטות שנעשו במסגרת המחקר, ושהתמקדו בהורים חרדים ממגוון זרמים, קהילות ורמות שמרנות (עם 426 משתתפים בסה"כ), הראו כי יותר ממחצית מההורים מעוניינים בלימודי ליבה (מתמטיקה, עברית ואף אנגלית), וכי תמיכת הזרם השמרני בלימודי ליבה גוברת במידה ניכרת כאשר רכיב האיום מופחת באמצעות אזכור מפורש של לימודי הליבה מתלווים ללימודי הקודש.¹⁰⁴ מחקרים אלה מסייעים להסביר את קיומן של מאות פניות של הורים חרדים למשרד החינוך בשנים האחרונות בבקשה לייסוד מסגרות חינוכיות חרדיות המלמדות לימודי ליבה.¹⁰⁵ עם זאת נראה שהמדיניות הממשלתית בעניין החברה החרדית מוסיפה לייחס משקל יתר לעמדות שמרניות, אינה נותנת מענה לגיוון החרדי, ובעיקר אינה עומדת בקצב המוגבר של תהליכי הפתיחות המאפיינים את החברה החרדית בשנים האחרונות.

הפער בין הנורמה הנחזית ובין העמדות בפועל עשוי להיות בעל השלכות דרמטיות. בחברות שמרניות הפער בין התפיסה החברתית של העמדה הרווחת בסוגיה מסוימת לעמדות שבהן אנשים מחזיקים בפועל נוטה להיות גדול במיוחד, מאחר שפעמים רבות קיימת מראית עין של קונצנזוס חברתי המעלה מאוד את מחירה של פעולה בניגוד לנורמה הנחזית.¹⁰⁶ מבחינת חרדים רבים יש מחיר גבוה להתבטאות פומבית הגורסת שהפרדה בין המינים באקדמיה אינה נצרכת, או נצרכת בצמצום רב מבמצב הנוכחי. לעומת זאת בשל מראית העין של תמיכה רחבה בהפרדה (אותה מתחזקת בין היתר המל"ג עצמה) מחירה של התבטאות בעד ההפרדה – נמוך.¹⁰⁷ לכן, אין זה מפליא שסקרים אנונימיים ששואלים שאלות ניטרליות על ההפרדה מעלים תשובות שונות מאלה שמקובל להניח או שבאות לידי

Shai Katzir & Lotem Perry-Hazan, *Legitimizing Public Schooling and Innovative Education Policies in Strict Religious Communities: The Story of the New Haredi Public Education* 103 *Stream in Israel*, 34 J. EDU. POL'Y 215 (2019). בנוסף ראו כהנר, לעיל ה"ש 12; מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12.

Netta Barak-Corren, *The Framing of Law in Conflicts of Norms: Evidence from the Core Curriculum Conflict, Under Review* (Working Paper).

105 מנדי גרוזמן "הורים חרדים לבנט: רוצים מוסדות חינוך עם ליבה" מקור ראשון (26.7.2016) tinyurl.com/yy5t98bz; אור קשתי "מאות חרדים מבקשים לימודי ליבה לילדיהם – ולא מקבלים מענה" הארץ (6.1.2018) tinyurl.com/y6jl4ea7.

106 על כך ראו בכלליות בעבודתו המשפיעה של TIMUR KURAN, PRIVATE TRUTHS, PUBLIC LIES: THE SOCIAL CONSEQUENCES OF PREFERENCE (1995).

107 בעניין זה ניתן ללמוד מפרשת ההפרדה המגדרית באוטובוסים והתגובות שעוררה בציבור החרדי בעת שאומצה לראשונה כמדיניות רשמית של משרד התחבורה, בשיתוף אגד. כפי שמפרטת נוי רימלט, הוועדה שהתכנסה לדון בעניין קיבלה התנגדויות רבות להפרדה, אולם "רובם המוחלט של הפונים שהזדהו כחרדים שהתנגדו להסדר, לא היו מעוניינים להופיע בפני הוועדה וביקשו לשמור על עילום שם". לעומתם, מצדדי ההפרדה הופיעו בגלוי בפני הוועדה. רימלט מפנה גם לניתוחו של פרופ' מנחם פרידמן את תופעת ההפרדה כהקצנה המשקפת מיעוט קטן ומיליטנטי, שרוב הציבור החרדי אינו מעז להתנגד לה, שכן ההפרדה מוצגת כחובה הלכתית. ראו נוי רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" משפטים מב 773, 809 (2012).

ביטוי בשיח הציבורי. מחקר שעשו לאחרונה הכלכלנים Bursztyn, Gonzalez & Yanagizawa-Drott מראה באופן מאלף את ההשלכות הרחבות של תופעה זו. במחקרם, שנעשה בערב הסעודית השמרנית, הראו החוקרים כי גברים צעירים נשואים תומכים עצמם בעבודת נשים מחוץ לבית, אולם סבורים כי מרבית הגברים האחרים במצבם אינם תומכים בעבודת נשים. החוקרים עשו ניסוי שבו "תיקנו" את התפיסה השגויה בדבר העמדות הרווחות בחברה (הנורמה החברתית הנחזית) באמצעות חשיפה רנדומלית של חלק מהגברים לשיעורי התמיכה האמיתיים בעבודת נשים. צעד זה הגביר במידה רבה את נכונות הגברים שנחשפו לעמדות הרווחות בפועל לתת לנשותיהם לעבוד מחוץ לבית, ובדיקה שנעשתה כמה חודשים לאחר הניסוי מצאה שהתערבות זו השפיעה מאוד על הנשים של אותם גברים, שהגישו מועמדות והתראיינו למשרות בשיעורים גבוהים מאלה של נשותיהם של גברים שתפיסתם באשר לעמדות הרווחות בחברה לא תוקנה.¹⁰⁸

יש לשאול אפוא עד כמה מדיניות המל"ג הנוכחית באשר להפרדה מגדרית באקדמיה נותנת ביטוי לנורמות חברתיות אמיתיות או מדומות, ועד כמה הנתונים העדכניים על מקומם הקטן יחסית של שיקולים מגדריים במערך השיקולים החרדי – אלה שנאספו במחקר הנוכחי – יכולים כשלעצמם להשפיע על עמדותיהם ועל התנהגותם של סטודנטים חרדים בכוח ובפועל. החשש המרכזי הוא שהמל"ג וגופים ממשלתיים נוספים מקבעים במדיניותם נורמות ותפיסות חברתיות מדומות, שבפועל אין בעניין קונצנזוס אלא שונות רבה, ובכך משנים תהליכים קבוצתיים פנימיים.

דוגמה קרובה לכך היא ההפרדה המגדרית בתחבורה הציבורית. כפי שמראה פרופ' נויה רימלט, עד סוף שנות התשעים השתמש הציבור החרדי בתחבורה ציבורית רגילה, ללא כל הפרדה, בהיקף של פי שישה ויותר מהציבור החילוני.¹⁰⁹ אישים עלומים שהציגו עצמם כנציגי המגזר פנו למשרד התחבורה וטענו כי ללא הפרדה מגדרית באוטובוסים יפנה הציבור החרדי לפתרונות הסעה פרטיים. על אף טענות אלה נתקלו יוזמות מקומיות להפרדה בהתנגדות בקרב הציבור החרדי. בבית"ר עילית חתמו עשרות תושבים על עצומה נגד כפיית ההפרדה בידי קיצוניים וקבלו על אלימות והשפלה,¹¹⁰ ובבני ברק כשל הניסיון להסבת שני קווים ל"מהדרין".¹¹¹ אולם חברות התחבורה הציבורית, אגד ודן, נענו לאלה שהציגו עצמם כמייצגי החרדים והצטרפו ללחץ על משרד התחבורה. משרד התחבורה התיר בשנת 1997 הפעלה ניסיונית של קווי מהדרין, מה שסלל את הדרך להרחבתם ולמיסודם בשנים הבאות.¹¹² גם אלפי המתנגדים שפנו למשרד התחבורה בעילום שם מחשש שיבולע להם, מחקרי עומק שהראו על התנגדות להפרדה ועדויות מהשטח על התנגדות חרדית להפרדה ועל כפיית בידי משמרות צניעות לא סייעו לשנות את המדיניות האמורה.¹¹³ משרד התחבורה לא נתן למתנגדים החרדים משקל בהחלטתו, ובית המשפט העליון העלים אותם

108 ראו Leonardo Bursztyn, Alessandra L. González & David Yanagizawa-Drott, *Misperceived Social Norms: Female Labor Force Participation in Saudi Arabia* (NBER, Working Paper No. 24736, June 2018).

109 רימלט, לעיל ה"ש 107, בעמ' 787.

110 שם, בעמ' 788–789.

111 שם, בעמ' 796.

112 שם, בעמ' 790.

113 שם, בעמ' 795, 796, 809.

מפסק דינו¹¹⁴ בסופו של דבר, לאחר שקווי התחבורה הרגילים בריכוזי האוכלוסייה החרדים הוחלפו לחלוטין בקווי מהדרין, וניתנה יד חופשית לקיצוניים לאכוף את הישיבה הנפרדת, נוצרה מציאות שבה הציבור החרדי נוסע בתחבורה ציבורית מופרדת הגם שרובו המוחלט לא ראה צורך בכך זמן קצר קודם לכן, ואף שחלקו התנגד נמרצות להפרדה. משרד התחבורה ובית המשפט העליון – לא רצונם הוולונטרי של מרבית החרדים – הם שיצרו את ההפרדה וקיבעו אותה בתחבורה הציבורית.

לקחיו של מקרה זה מהדהדים במקרה הנוכחי. ערב החלטה בעתירה התלויה ועומדת בפני בג"ץ בסוגיית ההפרדה המגדרית באקדמיה, ובשעה שהחלטות בדבר קידום חרדים באקדמיה מתקבלות חדשות לבקרים, כלל מקבלי ההחלטות הרלוונטיים נדרשים להחליף את סימני הקריאה המאפיינים את השיח על הנורמות הפנימיות בקבוצה החרדית בסימני שאלה ולהקדיש מחשבה עמוקה למתודולוגיה של בירור הנורמה השוררת בקרב הקבוצה ולהשלכות של קיום מגוון עמדות נורמטיביות, לצד דינמיות בעמדות אלה, על המדיניות הממשלתית. מחקרי המשך ודאי יעסקו בבירור סוגיה זו, ויש לקוות כי המל"ג ויתר מקבלי ההחלטות יירתמו במלוא הרצינות וביסודיות למשימה חשובה זו, בראש פתוח ובנפש חפצה.

ה. נספחים

1. השוואה בין מדגם סקר המל"ג למדגם הנוכחי

(א) גודל המדגם

גודל המדגם בשני המחקרים כמעט זהה. אומנם בפתח הדברים דוח המל"ג מצהיר כי למחקר גויסו 980 משתתפים, אבל מאחר שחלק ניכר מהמשתתפים בסקר המל"ג לא נשאלו את כל השאלות, האנליזות המרכזיות מכילות מספר נבדקים קטן בהרבה, 537 לפי הדיווח במחקר. המדגם הנוכחי גדול במעט – 568 משיבים.

(ב) שיטת הדגימה

ההבדל המרכזי בין המדגמים הוא שיטת הדגימה: את מחקר מל"ג עשתה חברת "דיאלוג" באמצעות סקר טלפוני, באמצעות שיחות לקווים נייחים בבתים (כפי הנראה; המחקר אינו מדווח על כך בבירור; כמו כן אינו מדווח אם הוצע תשלום כלשהו לנבדקים), ואת המחקר הנוכחי עשתה חברת "מדגם" באמצעות פאנל אינטרנטי של משיבים חרדים העונים לסקרים מגוונים תמורת תשלום. כבר בפתח הדברים חשוב לציין כי מדגם שנאסף עבור המל"ג, המדגם הנוכחי אינו מתיימר להיות מדגם מייצג, מכמה טעמים: ראשית, אין כיום ידע ברור וחד-משמעי על כלל התנאים הדרושים ליצירת מדגם מייצג של החברה החרדית, להוציא גיל, מין ואזור מגורים (גם דוח המל"ג מכיר בכך שנתונים חשובים לבניית מדגם חרדי מייצג, כגון גודלן היחסי של תתי-קבוצות בחברה החרדית, אינם ידועים כיום; למעשה, אין

¹¹⁴ שם, בעמ' 811–812. רימלט מבקרת נחרצות את תמונת המציאות שצוירה בפרשת רגן (לעיל ה"ש 17), שלפיה ההפרדה היא צורך חרדי כן וברור, בהתעלם מהמורכבות העולה מכך שחרדים רבים אינם מעוניינים בה ואף מתנגדים אליה.

כיום מסגרת דגימה המאפשרת בניית מדגם מייצג לחברה החרדית).¹¹⁵ שנית, וחשוב מזה, המדגם הנוכחי נעשה על גבי רשת האינטרנט, ונהוג לסבור שהחברה החרדית אינה מיוצגת במלואה במדיה זו. עם זאת, כפי שאראה מייד, יש כמה סיבות לסבור שהמדגם הנוכחי הוא מדגם רלוונטי ביותר לבחינת שאלת המחקר, גם אם אינו מייצג את החברה החרדית במלואה.

לבסוף, ולצד האמור לעיל, יש לציין כי למדגם הנוכחי יש גם יתרונות על פני מדגם המל"ג, בכמה היבטים חשובים: ראשית, כפי שצוין בה"ש 64, שיעור הנשירה מהמחקר הנוכחי נמוך מזה שדווח בסקר מל"ג (82.3% מול 67%); שנית, שיעור ההיענות הראשוני במחקר הנוכחי גבוה מזה שכלל הנראה אפיין את מדגם מל"ג. במחקר הנוכחי שיעור ההיענות מסך ניסיונות האיסוף (הזמנות שנשלחו למשיבים חרדים בפאנל חברת "מדגם") היה 21.2%,¹¹⁶ ושיעור ההיענות מסך ההזמנות שנפתחו היה 117.55% שיעור זה גבוה מזה שעליו דווחו Enos & Gidron במחקרם משנת 2016 (16.9%)¹¹⁸ ומשיעור המענה השכיח לסקרים, שהוא 16%. שיעור זה אף גבוה משיעור המענה הממוצע שעליו מדווח מכון

115 ראו מלחי 2017, לעיל ה"ש 3, בעמ' 13: "למיטב ידיעתי, אין בנמצא קבצי נתונים מינהליים או סדרות נתונים מדגמיות סדירות ומהימנות אשר על בסיסן ניתן לקבוע את התפלגות ההשתייכות לזרמים חרדיים שונים"; ובעמ' 14: "אין בנמצא הגדרה אחת מוסכמת וברורה לשאלה 'מיהו חרדי?' [...] בשונה מקבוצות אוכלוסייה אחרות בישראל ובכלל, שלהן מאפיינים דתיים, אתניים וגיאוגרפיים ברורים, הרי שההשתייכות לחברה החרדית איננה תכונה מולדת אלא נובעת מהשתייכות המושגת על בחירה".

116 בניכוי הנושרים (125 נשאלים) שיעור התשובות המלאות מסך ההזמנות שנשלחו הוא 18.4%. אף שיעור זה גבוה מהמקובל.

117 4,380 הזמנות נשלחו לנשאלים חרדים דרך הדוא"ל (יש לציין כי ההזמנות הן כלליות ואינן כוללות מידע על נושא הסקר אלא רק על מספר השאלות, משך הזמן והתגמול הכספי); 1,696 מהודעות הדוא"ל נפתחו (ייתכן שיתר ההזמנות הגיעו לכתובות לא תקינות, לתיבת דואר הזבל, נמחקו על אתר וכיוצא בזה); 929 נשאלים (55% מאלה שפתחו את ההזמנה) נכנסו לסקר על מנת להשתתף בו, ו-237 מתוכם התחילו או ביקשו להשתתף בסקר לאחר תום האיסוף, ולכן תשובותיהם לא נאספו. יוער כי חישובים אלה מחמירים למדי, מאחר שבניגוד לאיסוף טלפוני או מדלת לדלת, המתנהלים בטור – הסוקרים מגייסים נבדק אחר נבדק עד לסיום המכסה המתוכננת – בפאנל אינטרנטי הגיוס מתנהל רוחבית, קרי ההזמנות נשלחות מראש למספר משתתפים העולה על הדרוש והאפשרות להשתתף בסקר פתוחה לפרק זמן מוגבל, עד סיום המכסה. לפיכך בניגוד לגיוס טלפוני/ישיר, שבו כל סירוב נושא משמעות, בגיוס אינטרנטי היעדר מענה להזמנה בדוא"ל אינו משמיע בהכרח סירוב. מלבד האפשרות שחלק מההזמנות הגיעו לתיבת דואר זבל או לכתובות דוא"ל לא תקינות, ייתכן שנבדקים שראו את הדוא"ל בשלב מאוחר לא ניסו כלל להיכנס לסקר, מאחר שהניחו שהזמן למענה חלף ותשובתם לא תיאסף. לצד זאת ניתן לצפות ששיעור ההיענות בסקרים בפאנל יהיה גבוה מאשר בסקרים טלפוניים, משום שהאוכלוסייה הכלולה בפאנל מעוניינת עקרונית לענות על סקרים.

118 מחקרם של אנוס וגדרון נעשה במתכונת איסוף מדלת לדלת, פנים אל פנים, והציע תשלום כספי גבוה יחסית תמורת ההשתתפות (מינימום 20 ש"ח ובממוצע 42.6 ש"ח; ראו Enos & Gidron, לעיל ה"ש 50, בעמ' 6). יוער כי תשלום כשלעצמו אינו מבטיח שיעור השתתפות גבוה, מאחר שגורמים רבים ומשתנים משפיעים על היענות נבדקים, כולל זמן פנוי, עיסוקים אחרים, תשומת לב, שעת משלוח הסקר, חופשה וכיוצא בזה, ובמקרה של סקר אינטרנטי – גם הגעת ההודעה לתיבת הזבל, איכות החיבור האינטרנטי וכיוצא בזה.

המחקר "סקר כהלכה", שקם לאחרונה כדי להתמחות בדגימת החברה החרדית.¹¹⁹ מכל מקום, שיעור המענה לסקר הנוכחי גבוה במידה ניכרת מהשיעור של 5.9%–7.3% שמסרה חברת "דיאלוג", שאספה את הנתונים לסקר המל"ג, באשר למחקרי עמדות שביצעה בחברה החרדית (וזאת לאחר שנשאלה על שיעור ההיענות לסקר המל"ג).¹²⁰ אשר לסוגיה החשובה ביותר – השלכות הדגימה באינטרנט על המדגם – אחלק את הדיון לשני מישורים: מישור היציגות ומישור המהימנות של התשובות הנאספות במדגם.

(ג) יציגות הדגימה

אשר ליציגות הדגימה האינטרנטית ביחס לזו הטלפונית, נתון חשוב ראשון הוא שרוב החרדים כיום משתמשים באינטרנט.¹²¹ למעשה, החברה החרדית מתאפיינת בקצב שינוי מהיר ביותר בהיקף החשיפה לאינטרנט והשימוש בו, יותר מכל פלח אחר בחברה הישראלית.¹²² נתוני סקר המל"ג, שאמורים להוות מדגם מייצג של החברה החרדית נכון לסוף שנת 2016, מעלים כי 66% מהנשאלים החרדים עושים שימוש כלשהו – בעבודה, בלימודים או בבית – באינטרנט.¹²³ על זה יש להוסיף את העובדה כי בעולם המודרני חשיבותם של טלפונים ניידים ירדה מאוד, ושכחותם של טלפונים ניידים ומחשבים עלתה מאוד. משקי בית רבים בארץ ובעולם כבר אינם מחזיקים טלפון נייד, ומרבית האוכלוסייה

119 ראו תחת לשונית "ייחודיות" באתר סקר כהלכה tinyurl.com/y6dowhwl ("בעוד שאחרים מדווחים על מענה של 1 מתוך 8–10 נסקרים מקרב המגזר, ב'סקר כהלכה' הממוצע קרוב הרבה יותר לסטטיסטיקה הנכונה כאשר 1 מתוך 6 נשאלים מוכן לענות על סקר"; 1 מתוך 6 הוא שיעור מענה של 16.67%).

120 התכתבות עם נציגת חברת "דיאלוג" (22.4.2018) (שמורה אצל המחברת). יוער כי נוסף על שיעור ההיענות האמור חישבתי על סמך הנתונים שנמסרו לי מ"דיאלוג" גם שיעור היענות "מיטיב", שאינו מביא בחשבון שיחות שלא נענו, קו תפוס, קו לא תקין, פקס או קו עסקי. אולם גם לאחר ניכוי שיחות אלה מבסיס הפנייה, שיעור התשובות המדווח בנתוני דיאלוג הוא 10.1%. מכל מקום, יש לזכור כי נתונים אלה הם אומדן מקורב לשיעורי ההיענות לסקר המל"ג, מאחר שהנתונים המלאים לא סופקו במחקר המל"ג.

121 יש לציין שכל הנדרש על מנת להשתתף בסקר "מדגם" הוא כתובת דוא"ל וגישה כלשהי לאינטרנט. ניתן למלא את הסקרים מהבית, מהנייד או ממקום העבודה.

122 לי כהנר, גלעד מלאך ומאיה חושן שנתון החברה החרדית 47 (2017) tinyurl.com/yxel2z5l. לפי השנתון החרדי, מאז 2008 חלה קפיצה בשימוש במחשב ובאינטרנט, וזו עולה עלייה מתמדת בכמה אחוזים בשנה. בשנת 2008–2009 היקף השימוש באינטרנט בחברה החרדית הוערך ב-28%, ב-2010–2011 ב-38%, וב-2015–2016 היה היקף השימוש 43% מבני ובנות החברה החרדית, 47% אצל נשים ו-39% אצל גברים, ובסקר מל"ג, המבוסס על נתונים שנאספו בשלהי שנת 2016, היה הנתון 66% מהנשאלים בקירוב. יוער כי מלחי מדווח על שיעור משתמשים נמוך יותר, 57%, אולם ניתוח הנתונים הגולמיים מעלה נתון שונה. ייתכן שהנתונים שמלחי מדווח עליהם הם לאחר שקלול שהפחית ממשקל משתמשי האינטרנט בנתוני הסקר. מכל מקום, קו המגמה המסתמן מציע שבשנת 2018, שבה נאספו הנתונים למחקר הנוכחי, שיעור המשתמשים הוסיף לעלות והיה כ-74%.

123 שם. לפי נתונים נוספים, שאספה חברת "מחקר כהלכה" (כיום "סקר כהלכה") בשנת 2017, שיעורי החשיפה לאינטרנט בחברה החרדית גבוהים יותר. במדגם שכבות של 411 משיבים שאספה החברה, נמצא כי הרוב המכריע של המגזר החרדי נחשף לאינטרנט ורק כ-13% לא נחשפו אליו מעולם. בין היתר, 56% נחשפים לאינטרנט לעיתים קרובות או קרובות מאוד, ועוד 17% בתדירות בינונית (מידי פעם). ראו דרור אסנת "אז כמה חרדים גולשים באינטרנט? סקר של 'מחקר כהלכה' חושף את הנתונים" פשוטיל tinyurl.com/yyokdwj4 (8.2.2017).

מתקשרת כיום באמצעות טלפונים ניידים ומחשבים (גם בחברה החרדית הטלפונים הניידים והמחשבים נפוצים בהרבה).¹²⁴ בשל שינויים אלה נהוג לסבור שסקרים טלפוניים לקווים ניידים מועדים כיום לבעיית יציגות ניכרת גם אם מסוג שונה מזה של דגימה אינטרנטית. לפיכך נעשו בשנים האחרונות בעולם כמה מחקרים שנועדו להשוות את שיטות הדגימה השונות. אחד המחקרים מצא כי שיעורי המענה בסקרים אינטרנטיים גבוהים מאשר בסקרים טלפוניים, אך שיעורי השלמת הסקר בכללותו היו נמוכים יותר. הדמוגרפיה של המשיבים נוטה להיות דומה.¹²⁵ במחקר הנוכחי, כאמור, שיעור המענה ושיעור השלמת הסקר היו שניהם גבוהים מאשר במדגם הטלפוני של מל"ג, והדמוגרפיה – כפי שניתן לראות בהמשך, אכן דומה מאוד.

שנית, ניתוחם של נתוני סקר מל"ג מעלה כי אין קשר בין שימוש באינטרנט ובין מצב משפחתי (רווק/נשוי, יש/אין ילדים), חרדיות מגיל צעיר (גדל/לא גדל כחרדי) ומגדר (גבר/אישה). במילים אחרות, דגימה אינטרנטית אינה צפויה להטות את המדגם באף אחד מהמישורים האמורים. כמו כן כל הזרמים החרדיים המרכזיים שיוצגו בסקר מל"ג (ספרדי, ליטאי וחסידים) היו מיוצגים בכל קטגוריות השימוש באינטרנט בשיעורים דומים. החשש היחיד שמעלים נתוני סקר מל"ג בנוגע לדגימת הציבור החרדי באינטרנט הוא תת-ייצוג של הפלג החסידי, מאחר ש-45% מהחסידים בסקר מל"ג הצהירו כי אינם משתמשים באינטרנט כלל (לעומת 31% ו-34% ספרדים וליטאים, בהתאמה). אולם חשש זה נסתר מנתוני הסקר הנוכחי, שבו ייצוג הזרם החסידי בדגימה (32.6%) היה גדול מייצוג זרם זה בסקר מל"ג (27%). מהמקובץ עולה כי החשש מהטיית התוצאות בשל דגימה אינטרנטית של החברה החרדית אינו נתמך בממצאים האמפיריים, הן בשל ההיקף הנרחב של המשתמשים באינטרנט בחברה החרדית כיום הן בשל היעדר קשר בין שימוש באינטרנט לבין המדדים הדמוגרפיים המקובלים בנתוני סקר המל"ג.

על הנתונים הכלליים בדבר יציגות המדגם האינטרנטי יש להוסיף את ההקשר הספציפי של שאלת המחקר, העוסקת בדפוסי העניין בלימודים אקדמיים. שאלות מחקר שונות משליכות לא אחת על מאפייני המדגם, מסיבות ברורות (כפי שאין טעם ללמוד על דפוסי הביקוש לבתי אבות בקרב מדגם מייצג של כלל האוכלוסייה, כך אין טעם ללמוד על דפוסי הביקוש ללימודים אקדמיים בקרב מדגם מייצג של כלל האוכלוסייה). בהקשר הנוכחי מחקרים קודמים מעידים כי שימוש באינטרנט ועניין בלימודים אקדמיים נמצאים במתאם הדדי, שכן מי שבוחר להסתגר מהעולם הכללי במידה כזו שאינו משתמש כלל באינטרנט

124 ראו מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12, בעמ' 33: "בתחום הטכנולוגיה והתקשורת ניכרת חדירה מסיבית של אמצעי תקשורת מודרניים, ובראשם המחשב הביתי, הטלפונים הסלולריים ורשת האינטרנט, לתוך מרחבי החברה החרדית [...] בבתי חרדים רבים המחשב וההתחברות דרכו לרשת האינטרנט הם כבר חלק בלתי נפרד מהווי החיים". לפי כהנר (לעיל ה"ש 12), 100% מהחרדים משתמשים כיום בטלפון נייד לסוגיו (כאשר הסוגים הנפוצים ביותר הם טלפונים "כשרים", חלקם הקטן חכמים). לקריאה נוספת, ראו Heidi Campbell, *Texting the Faith: Religious Users and Cell Phone Culture*, in THE CELL PHONE READER: ESSAYS IN SOCIAL TRANSFORMATION 139 (Anandam Kavoori & Noah Archeaux eds., 2006).

125 Scott Fricker, Mirta Galestic, Roger Tourangeau & Ting Yan, *An Experimental Comparison of Web and Telephone Surveys*, 69 PUB. OPN Q. 370 (2015).

אינו נוטה לבחור בחבישת ספסלי האקדמיה (שאף מחייבת כיום שימוש באינטרנט כחלק שוטף מהלימודים).¹²⁶ ואכן, נתוני סקר מל"ג מראים מתאם מובהק וניכר בין עניין בלימודים באקדמיה ובין שימוש באינטרנט (pearson's $r = .34, p < .0001$), כאשר 63% ממי שהצהירו באותו סקר כי אינם משתמשים באינטרנט גם לא גילו עניין בלימודים אקדמיים (54% כלל לא ו-9% במידה מועטה). דרך אחרת להסתכל על הנתונים היא מהצד השני של המתאם: 70% ממי שאינו מגלה כל עניין בלימודים אקדמיים גם אינו משתמש כלל באינטרנט. על זה יש להוסיף כי דפוסי השימוש באינטרנט של נשאלים מדגם המל"ג שלמדו לתואר אקדמי (407 נשאלים, רובם המוחלט בוגרי תואר ראשון) הראו מגמה מובהקת אף יותר: רק 16% מהחרדים האקדמאים הצהירו כי אינם משתמשים כלל באינטרנט. מהמקובץ עולה כי מדגם אינטרנטי הוא רלוונטי ביותר לבחינת השאלה הקונקרטיה שעל הפרק, העוסקת בשיקוליהם של בני ובנות החברה החרדית המגלים עניין בלימודים אקדמיים.

לצד האמור לעיל, וכמשנה זהירות, ערכתי בדיקה נוספת שהתמקדה בפלח מדגם המל"ג שהצהיר על היעדר שימוש מוחלט באינטרנט ולצד זאת על עניין בינוני או רב בלימודים אקדמיים. בסך הכול מדובר ב-98 משיבים, 40 גברים ו-58 נשים (שהם 10% מהמדגם המלא שנאסף עבור המל"ג). בחינה מדוקדקת של תשובותיהם של נבדקים אלה בדבר הגורמים המשפיעים על החלטתם לפנות ללימודים אקדמיים העלתה כי קבוצה זו דירגה את הגורמים הכלכליים-תעסוקתיים כחשובים יותר מדירוגם במדגם הכללי (ראו לוח 1; למשל, כ-78% דירגו את שיפור השכר כגורם חשוב עבורם לעומת 57% מהמדגם הכללי; הבדלים דומים נרשמו כאשר להשתלבות בעבודה, התקדמות בעבודה, חשש מאי-מצויאת עבודה ועלויות שכר הלימוד). נוסף על זה, קבוצה זו דירגה את החשש מהתנגדות חברים או מכרים בקהילה כגורם חשוב יותר מדירוגו במדגם הכללי (30.7% לעומת 20%) וכן את הרצון לשפר את מעמד החברתי כסיבה ללמוד באקדמיה (41% לעומת 29%). עם זאת, שיעור המדרגים את החשש לפגיעה באורח החיים החרדי כגורם חשוב היה דומה למדגם הכללי (53% לעומת 49%). יתר על כן, שיעור המדרגים את החשש לפגיעה באורח החיים החרדי כאחד משני הגורמים המרכזיים ביותר המשפיעים על ההחלטה אם לפנות ללימודים אקדמיים אם לאו היה קטן כמעט בחצי מזה של המדגם הכללי – 8.2% לעומת 15.3%, לפי שיטת החישוב של דוח המל"ג (שמיצעה את מספר המשיבים שבחרו כגורם בעדיפות ראשונה ושנייה), או 16.3% לעומת 27.4% לפי חישוב אחר המשקלל את חשיבות הגורם לפי סך המשיבים שבחרו בו בעדיפות ראשונה או שנייה. בחינה זו מעלה כי אין תימוכין אמפיריים לחשש כי היעדרה של קבוצת הלא משתמשים באינטרנט מהמדגם הנוכחי יטה במידה רבה את התוצאות. מדובר בקבוצה קטנה מאוד, שהגורמים המרכזיים המנחים אותה הם כלכליים ומעמדיים בעיקרם, והחשש לפגיעה באורח החיים החרדי מרכזי מבחינתה פחות מבקרב יתר פלחי החברה.

126 ראו לעיל ה"ש 66 והדיון שם.

לוח 1. מאפייני הנשאלים שהביעו עניין בלימודים אקדמיים ואינם משתמשים כלל
באינטרנט (N=98)

כלל המדגם		פלח המתעניינים באקדמיה ללא שימוש באינטרנט				
גורם שמשפיע במידה רבה	אחד משני הגורמים המרכזיים ביותר	במידה נמוכה (4-1)	במידה בינונית (5)	גורם שמשפיע במידה רבה (6 ומעלה)	אחד משני הגורמים המרכזיים ביותר	
49.7%	6.2%	16.5%	12.2%	71.3%	6.6%	שיפור הסיכויים להשתלבות בעבודה
56.8%	17.1%	11.2%	11.2%	77.6%	18.4%	שיפור השכר
46.3%	5.4%	27.6%	9.2%	63.2%	5.1%	התקדמות בעבודה ופיתוח קריירה
29.4%	2%	48.9%	10.2%	40.9%	2%	שיפור במעמד חברתי
50.5%	6.6%	20.3%	14.3%	65.4%	6.1%	עניין בתחום הלימוד והרחבת אופקים
58.9%	8.1%	32.7%	12.2%	55.1%	11.7%	קושי בשל תקופת לימודים ארוכה
61.6%	9.6%	16.3%	9.2%	74.5%	13.3%	עלויות שכר הלימוד
38.3%	2.2%	31.5%	19.4%	49.1%	2%	ידע חסר במתמטיקה ובאנגלית
41.7%	4.6%	29.6%	16.3%	54.1%	3.1%	חשש מאי-מציאת עבודה לאחר הלימודים
19.6%	1.4%	63.2%	6.1%	30.7%	0%	חשש מהתנגדות חברים או מכרים בקהילה
49.3%	15.3%	37.8%	9.2%	53%	8.2%	חשש לפגיעה באורח החיים החרדי
59%	7.5%	20.0%	12.5%	67.5%	3.1%	חשש לפגיעה בלימודי קודש (גברים = 40)
34.2%	9.6%	55.3%	14.3%	30.4%	7.6%	קושי לשלב לימודים ומשפחה (נשים = 58)

(ד) מהימנות הדגימה

מהימנות התשובות הנאספות בדגימה אינטרנטית אף היא סוגיה חשובה. מחקר עדכני שנעשה במכון Pew האמריקאי, מכון מחקר מוערך המתמחה בענייני דת, מדינה ופוליטיקה, השווה דגימה אינטרנטית וטלפונית באמצעות ניסוי מבוקר שבו אותם סקרים בדיוק הועברו, באותה נקודת זמן, בטלפון או באינטרנט. מחקר זה העריך כי קיים פער קטן בין תשובות בטלפון לתשובות באינטרנט, שהוא 5% לערך, על פני מרבית השאלות (טווח המקביל לטעות הדגימה השכיחה בסקרים טלפוניים רבים; פירושו שאם בסקר טלפוני התוצאה בשאלה מסוימת היא 75%, בסקר אינטרנטי תוצאה זו עבור אותה שאלה תהיה 70% או 80%). עם זאת, בשאלות מסוימות, הנוגעות לסוגיות אישיות ופוליטיות רגישות, נמצאו הבדלים גדולים יותר. נבדקים טלפוניים השיבו כי הם מאושרים בחייהם ועם משפחתם יותר משנבדקים באינטרנט השיבו כך; נבדקים טלפוניים גם נטו להסכים עם האמירה שיש "הרבה הפליה כנגד להט"ב/שחורים" יותר משנבדקים באינטרנט הסכימו עימה; ולהיות ביקורתיים כלפי פוליטיקאים מכהנים פחות מנבדקים באינטרנט. נתונים אלה מעלים חשד כי אפקט ריצוי החוקר (demand effect) חזק יותר בסקרים טלפוניים, שבהם יש מראיין אנושי, וכי התשובות לסקרים אלה עשויות להיות מהימנות פחות.¹²⁷ בסוגיה הנוכחית – מחקר חרדים על הפרדה באקדמיה – ניתן לשער שקיימת אינטראקציה מורכבת בין הגורם האנושי לנשאלים החרדים. החברה החרדית חשדנית מאוד כלפי מחקרים הנעשים עליה, ונשאלים חרדים עשויים להגיב ב"ציפוף שורות" במענה לסקר העוסק בסוגיות רגישות מבחינה חרדית. לנשאלים בסקר מל"ג נאמר בתחילת הריאיון כי "בימים אלו עורכת המועצה להשכלה גבוהה סקר שמטרתו לסייע לחרדים המעוניינים להשתלב באקדמיה. השתתפותך תסייע בגיבוש תוכניות המתאימות למגזר החרדי". בדברים אלה היה כדי להעצים את נטיית הנשאלים להציג בתשובותיהם לשאלות שנשאלו את העמדה הנחזית של ה"מגזר" ולא את עמדתם שלהם. ממילא יש להניח שככל שברור יותר שהשאלה "מוליכה" את הנשאלים לכיוון מסוים, שנחזה כרצוי עבור החוקר, וכאשר כיוון זה מתלכד עם העמדה החרדית ה"רשמית", אפקט ריצוי החוקר יהפוך לחזק אף יותר. נתונים אלה מתקיימים בסקר שבו עסקינן, כפי שראינו מעלה, בשל הניסוח הבעייתי של השאלות המרכזיות.

ליתרונותיהם של סקרים אינטרנטיים באיסוף תשובות מדויקות בנושאים רגישים נודעת חשיבות רבה בסוגיה הנוכחית. עם זאת, כפי שצינתי, יש גם חששות באשר לדגימה אינטרנטית בהקשר החרדי. למען הזהירות, התוצאות של הסקר הנוכחי הוצגו לצד שקלול מחמיר שהעניק משקל גדול במיוחד לנשאלים שאינם בעלי גישה קבועה לאינטרנט, קרי נבדקים שהעידו שאין בבעלותם מכשיר הקולט אינטרנט. נוסף על כך בוצעה הערכה על סמך נתוני מדגם המל"ג של גודלו של פלח האוכלוסייה שאינו משתמש כלל באינטרנט אך מגלה עניין בלימודים אקדמיים, והוערכה לפי זה השפעתו האפשרית על הממצאים. לצד

Scott Keeter et al., *From Telephone to the Web: The Challenge of Mode of Interview Effects in* 127 *Public Opinion Polls*, PEW RES. INST. (May 13, 2015) tinyurl.com/y3qbpyrk

בדיקות והערכות מחמירות אלה חשוב לציין את החשיבות של עריכת מחקרים נוספים בסוגיה זו באמצעות מגוון של כלים וצורות דגימה.¹²⁸

(ה) מאפייניו הדמוגרפיים של המדגם

השוואה בין המדגם הנוכחי למדגם המל"ג מלמדת שככלל, שני המדגמים דומים מאוד זה לזה מבחינה דמוגרפית. כאמור מעלה, בסקר השתתפו 568 משיבים (48% גברים ו-52% נשים; שיעורים אלה זהים בקירוב לאלה של סקר מל"ג), אשר הגדירו עצמם חרדים. גיל המשיבים היה 18–66, כאשר קבוצת הגיל הגדולה ביותר הייתה 25–34 (53% מהמדגם; עוד על גיל בהמשך). הרוב המוחלט של משיבי הסקר הנוכחי נשואים (80%, נתון זהה בקירוב לנתוני המל"ג שהם 82%; בסקר מל"ג, 85%). לכ-69% מהמשיבים יש ילדים (בסקר מל"ג, 73%). נתונים אלה עולים בקנה אחד עם השונות הרבה בעניין נישואים וילודה בין החברה החרדית לחברה הכללית.

אין בנמצא כיום נתונים חד-משמעיים על התפלגות תתי-קבוצות בחברה החרדית (המל"ג אינה עוקבת אחר נתון זה). הסקר הנוכחי כלל קבוצות אוכלוסייה גדולות מכל הזרמים המרכזיים בחברה החרדית: הזרם הליטאי (39.2%), הזרם החסידי (32.6%) והזרם הספרדי (20.2%). יתר המשיבים הגדירו עצמם בעלי תשובה או בקטגוריה "אחר". התפלגות זו דומה לזו שנמצאה בסקר מל"ג, הגם שהמדגם הנוכחי כולל שיעורים מעט גדולים יותר של חסידים (32.6% לעומת 27%) וליטאים (39% לעומת 34%), ושיעור נמוך יותר של ספרדים (21% לעומת 26%). יש לציין שאין בנמצא נתונים עקיבים על החלוקה לעדות בחברה החרדית, ושכיח לאתר תנודות של 5%–10% בגודלי הקבוצות בין המדגמים השונים. למשל, ניתוח שביצעו כהנר ומלאך לסקר שחרית מ-2013 העלה התפלגות של 37% ליטאים, 28% חסידים ו-23% ספרדים.¹²⁹ סקר עדכני של כהנר מ-2018 מצא התפלגות של 33% ליטאים, 35% חסידים, ו-28% ספרדים.¹³⁰ רגב מעריך שנכון ל-2014 שיעור ההתפלגות הוא 29% ליטאים, כ-30% חסידים ועוד 6% חסידי חב"ד, 23% ספרדים ו-12.4% בני עדות המזרח שהתחנכו במוסדות ליטאיים.¹³¹

128 כך, יהיה מעניין להשוות מחקרים על גבי האינטרנט למחקרים טלפוניים לקווים ניידים, ובייחוד מחקרים שיכללו טלפנים חרדים שישוחחו עם הנשאלים "בשפה חרדית". מחד גיסא יכולים להיות לסקרים כאלה יתרונות בהבהרת השאלות ובקיום שיחה "פנימית" ואינטימית, ומאידך גיסא, בנושאי שיחה רגישים נשאלים חרדים עשויים להשיב תשובות שמרניות מאלה המאפיינות אותם באמת, בין מפאת אי-נעימות בפני הטלפן החרדי ובין מפאת החשש כי מה שיאמרו ישמש נגדם אם תדלוף השיחה. בשל העובדה שמוסדות מרכזיים בחברה החרדית – כולל מוסדות חינוך ושדכנים – עוסקים באיסוף מידע מפורט על שמרנות, צניעות וכיוצא בזה – חשש זה עשוי להיות ממש.

129 מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12.

130 כהנר, לעיל ה"ש 12.

131 איתן רגב "דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית" דוח מצב המדינה 5 (מרכז טאוב, 2017) tinyurl.com/y5kbp4g4.

גם הנתונים הנוספים שנאספו במחקר מעידים שהמדגם הנוכחי הוא חרדי במובהק.¹³² 80% מהגברים העידו כי הם לומדים תורה מדי יום, ו-87% פוקדים את בית הכנסת פעמיים ביום לפחות.¹³³ 77.4% מהמדגם הצביעו למפלגות חרדיות בבחירות האחרונות לכנסת.¹³⁴ מבחינת שימוש בנייד, 50% מהמשתתפים במחקר הנוכחי משתמשים בטלפון סלולרי "מאושר" (הקטגוריה המחמירה ביותר בציבור החרדי), 6.5% במכשיר "לא מאושר", 12% בסמארטפון מאושר, 31% בסמארטפון רגיל, והיתר אינם משתמשים כלל בנייד. מבחינת המאפיינים החינוכיים של המדגם, 95% מהגברים למדו בחינוך חרדי בבית הספר היסודי, 87% למדו בישיבה קטנה בבית הספר התיכון, ו-91% למדו בישיבה גדולה לאחר התיכון. 79% מהנשים למדו בחינוך חרדי (בית יעקב) בבית הספר היסודי, 90.5% למדו בבית יעקב/סמינר בבית הספר התיכון, ו-68% למדו בסמינר או בכון חרדי להכשרה מקצועית לאחר התיכון (ההפרשים בין הנשים לגברים בלימודים על-תיכוניים נובעים, כפי הנראה, מהשיעור הגבוה של נשים – 27% – שהמשיכו ללימודים אקדמיים בקמפוס חרדי). מבחינה אקדמית ניתן לראות מההשוואה מטה כי המדגמים דומים ככלל ומגוונים מאוד, הגם שהשאלות בדבר השכלה אקדמית לא היו זהות במאפייניהן, ככל הנראה בשל הבדלים בשאלות המשמשות את מכוני הסקרים השונים. כ-4% מהמשיבים בשני המדגמים היו בעלי השכלה יסודית בלבד, כ-14% היו בעלי 12 שנות לימוד, ובין 6%–9% החזיקו בתעודת בגרות. במדגם הנוכחי כ-38% מהמדגם היו בוגרי לימודים על-תיכוניים לא אקדמיים או בעיצומם של לימודים כאלה. המקבילה בסקר מל"ג היא ככל הנראה שילוב המשיבים בעלי תעודת הוראה (20%) וללא כל תעודה (24%). 23% ממשיבי סקר מל"ג החזיקו בתואר אקדמי לעומת 16% מהמשיבים למחקר הנוכחי ו-16% נוספים שהיו במהלך תואר ראשון (שיעור הנמוך במקצת משיעור החרדים הלומדים לתואר אקדמי לפי נתוני השנתון החרדי, שהוא 20%). בסך הכול 61 גברים ו-118 נשים במחקר הנוכחי היו במהלך לימודים אקדמיים או לאחריהם.

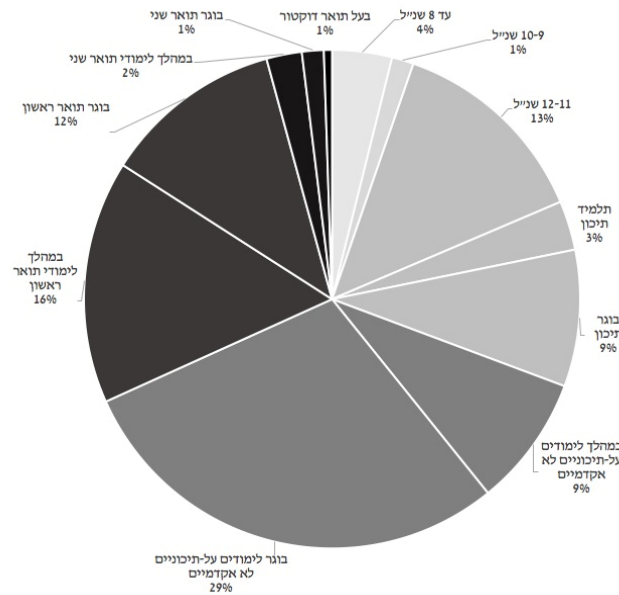
132 השאלות הדמוגרפיות-סוציולוגיות של המחקר לקוחות משאלון שפיתחתי לפני כמה שנים בהתבסס על קבוצת מיקוד ומחקרי פיילוט במכללה החרדית, ונמצא כיום בשימוש נרחב בקהילת המחקר הפסיכולוגית בארץ, החוקרת את החברה החרדית.

133 יצוין כי סקר מל"ג לא שאל על אדיקות דתית ודפוסי הצבעה בבחירות, ולכן אין נתונים מקבילים להשוואה בהיבט זה.

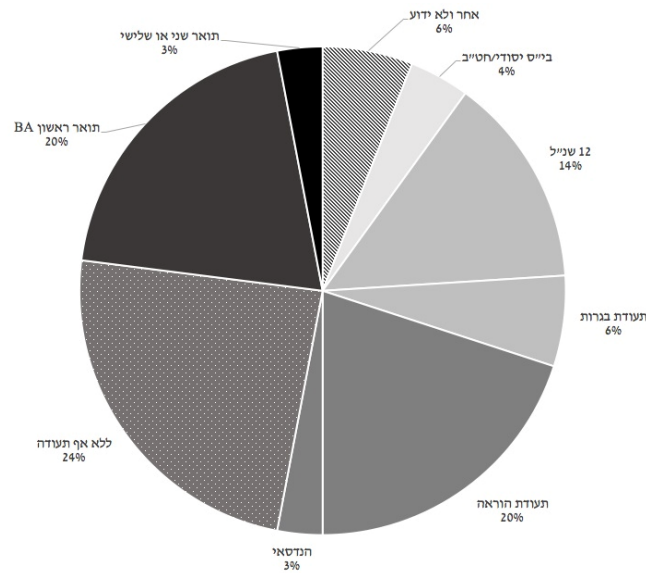
134 נתונים אלה לא היו חלק משאלון המחקר וסיפקה אותם חברת הסקרים. 18.3% מהמדגם הצביע לש"ס, 49% ליהדות התורה, ו-10% ליחד העם איתנו. 8.1% לא הצביעו בבחירות, 4.9% סומנו כצעיר מדי/מסרב לענות, 2.5% הצביעו לליכוד ו-1.9% הצביעו לבית היהודי. יתר המפלגות קיבלו שבוי אחוזים.

החברה החרדית והאקדמיה הישראלית:
 בחינה מחודשת של עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים

השכלה במדגם הנוכחי

השכלה במדגם מ"ג

גיל

ההבדל המרכזי בין המדגם הנוכחי למדגם המל"ג הוא שהמדגם הנוכחי צעיר יותר (ראו לוח 2) ומכיל ייצוג יתר של הקטגוריות הצעירות – 18–35 – לעומת הקטגוריה הבינונית-מבוגרת (35–44). כפי שכותב מלחי במחקר המל"ג, לימודים אקדמיים רלוונטיים בעיקר לשכבות הגיל הצעירות בחברה החרדית, ולכן הוא מיקד את הדגימה באוכלוסייה עד גיל 45.¹³⁵ המחקר הכמותי המקיף ביותר על מאפייני הסטודנטים החרדים באקדמיה נעשה בידי רגב, שמצא כי בניגוד לדעה הרווחת, "גיל הכניסה של חרדים ללימודים אקדמיים אינו שונה באופן משמעותי מגיל הכניסה במגזרים אחרים" והוא 22.6 שנה בממוצע בקרב נשים ו-25 בקרב גברים.¹³⁶ מכאן עולה כי המדגם הנוכחי, שכלל ייצוג נכבד במיוחד של שכבת הגיל הצעירה, מתאים מאוד לבחינת שאלת המחקר.¹³⁷ עם זאת, לשם הזהירות ובשל ההבדלים בייצוג קבוצות הגיל השונות בין המחקרים ובהשוואה לנתוני הלמ"ס, בוצע שקלול של הנתונים לפי נתוני הלמ"ס לשנת 2016. ההבדלים בין המדגמים ומשקלות הגיל שנבחרו לצורך השקלול מוצגים בלוח הבא. שקלול נתוני המדגם דווח בפרק הממצאים, וכאמור לא הוביל להבדלים ניכרים בממצאים.

לוח 2. השוואה בין גיל הנבדקים (בשנים) במחקר ברק-קורן ומחקר מל"ג לנתוני הלמ"ס

קבוצת גיל	ייצוג ב- במחקר ברק-קורן %	ייצוג ב- במחקר מל"ג %	נתוני למ"ס ב- % לשנת *2015	נתוני למ"ס ב- לשנת 2016** %
18–24	27.1	23.3	21.3	28.5
25–34	53	41.3	32.5	29.6
35–44	14.6	28	21.9	19.7
45–66	5.4	7.5	24.2	22.2
סה"כ	100%	100%	100%	100%

* לפיהם בוצע השקלול במחקר מל"ג

** לפיהם בוצע השקלול במחקר ברק-קורן

(1) שימוש באינטרנט

סקר מל"ג בחן את דפוסי השימוש באינטרנט באמצעות השאלה הזאת: "האם ובאיזה אופן אתה משתמש באינטרנט?" התשובות כללו "לא משתמש כלל", "משתמש במקום העבודה

135 מלחי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 13.

136 רגב, לעיל ה"ש 2, בעמ' 213.

137 סוגיה מעניינת היא מידת השמרנות של הצעירים החרדים. מחקרים שנעשו בשנים האחרונות מצאו שבחלק מהסוגיות הצעירים החרדים פתוחים יותר, ובחלק מהסוגיות הם שמרנים יותר. כך, מלאך וכהנר (2017) (לעיל ה"ש 12, בעמ' 42) מצאו שצעירים בני 18–24 תומכים ב"לימודים תורניים וכלליים באותו היקף" יותר מהאוכלוסייה הכללית, קוראים יותר ספרות חילונית, מאזינים יותר למוזיקה לא דתית, נכונים יותר לעבוד במקום עבודה מעורב, ורבים מהם בעלי גישה ישירה לאינטרנט ללא סינון. מנגד, לפי כהנר, לעיל ה"ש 12, דווקא בני 35 ומעלה מגלים פתיחות גדולה יותר בשורה של סוגיות חברתיות. כהנר קושרת פתיחות זו ליציבות גדולה יותר בחיים האישיים (חלק מהנשאלים כבר חיתן חלק מילדיו, חלק כבר יצא מהעולם הישיבתי לעבודה וכיוצא בזה).

או במסגרת לימודים", "משתמש במחשב הביתי דרך ספק אינטרנט כשר", "משתמש במחשב ביתי דרך ספק אינטרנט רגיל". המחקר הנוכחי לא כלל שאלה כזאת אלא שתי שאלות אחרות, האחת בנוגע לעצם השימוש באינטרנט והשנייה בנוגע למאפייני הגלישה באינטרנט. השקלול שביצעתי התמקד בשאלה הראשונה, מאחר שזו הראתה דמיון רב יותר לשאלת סקר המל"ג ("האם יש ברשותך מכשיר הקולט אינטרנט; מחשב, אייפד, טאבלט, וכדומה?") וכללה את האפשרויות האלה: "לא", "יש, עם סינון תחת כשרות רבנית", "יש, עם סינון מהחברה", "כן". מאחר שלא היה ניתן לחלץ את המשקלות לשאלה מסקר מל"ג, חילצתי את המשקלות משני מחקרים אמפיריים קודמים שעשיתי על החברה החרדית, שנעשו באמצעות שאלוני נייר שחולקו בריכוזי אוכלוסין ועבודה חרדיים, ולא באמצעות האינטרנט.¹³⁸ מחקרים אלה כללו שיעורים גבוהים יותר של משתתפים שהצהירו על היעדר שימוש באינטרנט, גבוהים אף משיעורי הלא משתמשים בסקר מל"ג (45%–48% לא משתמשים לעומת 34% בסקר מל"ג ו-14.4% בסקר הנוכחי). לפיכך בחירה בשקלול זה אכפה הנחה מחמירה על הסקר הנוכחי והביאה להפחתה ניכרת ממשקלם של משתמשי האינטרנט בממצאים ולהגדלה ניכרת של משקלם של מי שאינם משתמשי אינטרנט. השקלול בוצע לפי ממוצע מחקרים קודמים 1 ו-2.

לוח 3. השוואה בין שיעור המשתמשים באינטרנט במחקר הנוכחי, מחקרי עבר, ומחקר מל"ג (ב-%)

מדגם נוכחי	מדגם 2 קודם	מדגם 1 קודם	מדגם מל"ג (בהתבסס על קובץ הנתונים הגולמיים; הדוח מדווח משום מה על נתונים שונים)
אינו בעלים של מכשיר הקולט אינטרנט	14.4	45.1	48
משתמש בסינון רבני	26.2	9	9.4
משתמש בסינון חברה	14.2	9	8.8
משתמש (ללא סינון)	45.2	36.9	33.9
7 גולשים בבית דרך ספק רגיל; 38 גולשים בעבודה/לימודים			
17.4 גולשים בבית דרך ספק כשר (ללא הבחנה בין סוגי כשרות, סינון רבני או סינון מהחברה)			
34.3 לא משתמשים			

2. ניתוח חוזר של ממצאים מרכזיים של סקר המל"ג

על מנת להשלים את התמונה בכמה פרמטרים ביצעתי ניתוחים חוזרים של קובץ הנתונים של סקר המל"ג שהתקבל מהמל"ג לאחר בקשה שהוגשה לפי חוק חופש המידע. בראשית הדברים יש לציין כי קובץ הנתונים הועבר בפורמט קשה לפיענוח; הוא מכיל לכאורה שאלות רבות מאלה שנשאלו לפי קובץ השאלון של הסקר, ומספור השאלות אינו תואם את זה שמופיע בקובץ השאלון; התשובות לחלק מהשאלות פוצלו לאורך כמה עמודות ללא

138 מחקרים אלה מדווחים ב-Barak-Corren, לעיל ה"ש 104, כניסויים 1 ו-2, בהתאמה.

היגיון ברור; נראה שבחלק מהשאלות חלה טעות בהזנת התשובות. דוגמה אחת היא שאלה 14 ("מהי הסיבה העיקרית לכך שאת/ה מעוניינת/ת ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת?"). שאלה זו אפשרה מענה על אחת מכמה תשובות שהוצעו לנבדקים, או מתן תשובה חופשית ("אחר, פרט/י"). משום מה השאלה מופיעה בקובץ לא כשאלה 14 אלא כשאלה 155 (כאמור, בלבול מספרי מסוג זה שכיח בקובץ הנתונים), ומשני צידי עמודת הנתונים מופיעות שתי עמודות הנקראות, האחת, q15, והשנייה, open_q155. לכאורה, היינו מצפים שכל תשובות הטקסט החופשי יופיעו בעמודה הנקראת q155_open, אולם בפועל יש תשובות חופשיות בשתי העמודות, ולא ברור מדוע ואם יש הבדל כלשהו בדרך שאלת השאלה שהצדיק את החלוקה. על זה יש להוסיף כי כל מי שהשיב תשובה חופשית אמור להיות מסומן בשאלה המרכזית (155) כמי שבחר בתשובה "אחר, פרט/י". אולם מספר המשיבים "אחר, פרט/י" בשאלה המרכזית קטן בהרבה מהמספר הכולל של התשובות החופשיות, ונראה שרק עמודת ה־open מתאימה למספר תשובות ה־"אחר". העמודה הנוספת – המכילה תשובות חופשיות רבות יותר – אינה משויכת לאף אחת מן התשובות בשאלה המרכזית, ולא ברור מי הנבדקים שהשיבו לה. נוסף על כל זאת, יש אי־התאמה מספרית בין מספר התשובות שהיו אמורות להימצא לשאלה למספר התשובות המופיעות בקובץ (שהוא גדול יותר). לפי נוסח השאלון, נראה שהשאלה הייתה אמורה להיות מוצגת רק למי שהשיב את שלוש התשובות הראשונות בשאלה הקודמת, קרי 244 משתתפים (לפי קובץ הניתוחים שהועבר מהמל"ג לעודד נבון) ו־254 (לפי הקובץ הגולמי שהועבר אלי). לפי אפשרות אחרת, שאני דנה בה בה"ש 45, מספר התשובות היה אמור להיות 350. אולם מספר התשובות המופיע בעמודה הרלוונטית הוא 328, מספר שונה במידה ניכרת מכל האפשרויות הנדונות. קובץ הנתונים אינו מכיל כל הסבר לפערים ולליקויים אלה, והמל"ג לא צירפה כל הסבר כזה בנפרד. בהיעדר מידע נוסף, אין לדעת ממה הפערים נובעים. "אי־סדרים" מסוג זה פשו לצערי בקובץ הנתונים, ואין לדעת אם הם מאפיינים גם את קובץ הנתונים המקורי, או קשורים לעיבודים שעבר הקובץ לקראת העברת הנתונים לידיי (עיבודים שנועדו לדברי המל"ג להסיר סממנים מזהים מהקובץ, אולם לא היו אמורים להביא לפערים שאותרו). ככלל, מדובר בסימן מטריד שעשוי להשפיע על מהימנות הניתוח, במיוחד כאשר אין הסבר מניח את הדעת לחריגות השונות.

לפיכך ערכתי כמה בדיקות מדגמיות לראות אם ניתן לשחזר את הממצאים המרכזיים שעליהם מדווח דוח המל"ג נתונים שהועברו לידיי. אומנם בדיקות כאלה אינן יכולות לקבוע את איכות הנתונים ואת מהימנות הניתוח אם הפגמים שנפלו בקובץ מופיעים גם במקור, אולם מטרתן הייתה לוודא לכל הפחות כי סט הנתונים שהועבר אליי זהה במידה רבה לסט המקורי. לשם כך ניתחתי את התשובות לשאלות 4 (עניין בלימודים אקדמיים), 10 (נכונות ללמידה במסגרות שאינן מותאמות לציבור החרדי) ו־13 (נכונות ללמידה בקמפוס מופרד לחלוטין) וכן את ההצלבה בין שאלות 4 ו־10 ושאלות 4 ו־13 (על מנת לא להעמיס על הנספח יותר מן המידה הראויה רק תוצאות 4 ו־10 מפורטות כאן). בכל שלוש השאלות אין אחידות בין מספר הנבדקים שדווח בסקר המל"ג או מאוחר יותר לעודד נבון ובין מספר הנבדקים שאיתרתי אני בקובץ, ולא ברור מה מקור הסטייה המספרית. עם זאת בשורה

התחנתונה התוצאות המדווחות במחקר מל"ג קרובות מאוד לתוצאות הבדיקה החוזרת של הקובץ על אף התזוזות המספריות האמורות.

שאלה 4: עניין בלימודים אקדמיים – סקר מל"ג מדווח על 537 נבדקים. בקובץ שהועבר לידיי יש 572 משיבים לשאלה זו. מתוכם, 21 נבדקים לא ענו לשאלה; כפי הנראה, הדוח השמיט אותם מהניתוח כליל. גם אם אין מחשיבים את הנבדקים הללו יש פער של 14 תשובות בין הנתון שדווח לנתון בקובץ. כפי שניתן לראות בטבלה מטה, פער זה מתפרס טיפין טיפין על כל קטגוריות התשובה. על אף האמור, התוצאות זהות, פחות או יותר, לאלה המדווחות במחקר מל"ג: בניתוח של הנתונים שהועברו אליי 51% מעוניינים בלימודים אקדמיים במידה בינונית או רבה, 8% במידה מועטה, ו-37% אינם מעוניינים כלל.

לוח 4. השוואת מידת העניין בלימודים אקדמיים בין נתוני דוח המל"ג לקובץ נתונים מל"ג

מידת עניין בלימודים אקדמיים	נתונים מחקר מל"ג (משיבים)	נתונים מחקר מל"ג (%)	קובץ נתונים מל"ג (משיבים)	קובץ נתונים מל"ג (%)
לא השיבו	לא מופיע	לא מופיע	21	3.7
כלל לא	200	37.3	212	37.1
במידה מועטה	48	8.9	48	8.4
במידה בינונית	104	19.3	106	18.5
במידה רבה	186	34.6	185	32.3
סה"כ	N=537	100%	N=572	100%

שאלה 10: נכונות ללמוד במסגרות לא מותאמות לציבור החרדי – בקובץ שהועבר לידיי יש 572 נבדקים; מתוכם 6 לא ענו על השאלה או שלא הוצגה להם אף שהייתה אמורה להיות מוצגת; מחקר מל"ג השמיט אותם מהניתוח כליל. המחקר לא דיווח על מספר המשיבים שענו לשאלה זו, אולם הניתוחים הנוספים שנעשו לבקשת עודד נבון מציינים 558 נבדקים (כולל אלה שלא ענו). גם כאן מקור הפער אינו ידוע. מבחינת הממצאים עצמם כמעט אין שינוי: 78.3% השיבו "כלל לא" לאפשרות ללמוד לימודים מעורבים (לעומת 79.1% המדווחים בסקר מל"ג; למעשה, הניתוחים שנערכו עבור נבון בידי הסטטיסטיקאית שניתחה את הסקר במקור מראים כי שיעור המתנגדים דווח כ-79% מאחר שמחקר מל"ג השמיט את הנבדקים שלא ענו לשאלה מהתוצאות).

פערים קלים אלה התבררו גם בבדיקות האחרות. יוער כי בקובץ הנתונים שהועבר לידיי יש תצפיות רבות מאלה המדווחות במחקר המל"ג, לא פחות, ולכן לא ייתכן שהפער נוצר משום שהסירו מהקובץ תצפיות (למשל מחשש שיוזוהו בניתוח). הסלקציה שנעשתה בנתונים של מחקר המל"ג היא אפוא אחרת. הסלקציה אינה גדולה, אך הסיבות לה אינן ברורות.

ניתוחים משלימים של סקר מל"ג

כפי שפורט בהרחבה מעלה, חלקים ניכרים מסקר מל"ג אינם מהימנים בשל ליקויים בניסוח הסקר. אולם אין הדבר מאפיין את כל השאלות בסקר. בעיקר מרבית השאלות שקדמו לשאלה 10 נוסחו ניסוח ניטרלי יחסית, והחשש מהטיית תשובות הנשאלים בשאלות אלה

אינו רב (גם אם לא ניתן להפיק מהן את כלל המידע הרצוי), גם מאחר שהן קודמות לשאלה 10 ואינן ממוסגרות לאורה. עם זאת הניתוח של שאלות אלה בסקר המל"ג הוא בסיסי, ולמעשה מתמצה בספירת תשובות בכל שאלה מבלי לבחון קשרים אפשריים בין השאלות. אחת השאלות שניתן לבחון בתחכום רב יותר היא בדבר זהות השיקולים המתואמים על פני הדברים במידה ניכרת עם רמת העניין בלימודים אקדמיים. אומנם סקר אינו מכשיר שמאפשר מענה על שאלות סיבתיות, ולפיכך הבחינה המתאמית אינה יכולה כשלעצמה לזהות את הסיבות לעניין או היעדרו בלימודים אקדמיים. אולם בדרך כלל מתאם הוא אינדיקציה ראשונית טובה לקיומו האפשרי של קשר סיבתי. בחנתי אפוא את המתאם בין מידת העניין בלימודים אקדמיים (שאלה 4 בשאלון המל"ג) לשאלות 5–8, העוסקות בגורמים השונים שעליהם נשאלו המשיבים כמסבירים את מידת העניין שלהם בלימודים אקדמיים. אומנם מחקר המל"ג דיווח את שיעור המשיבים שבחרו בכל גורם, אולם בחינה של המתאם בין התשובות יכולה לספק אינדיקציה לקיומו של קשר בין מידת העניין ובין שיקולים שונים אחרים.

תוצאות הבחינה המתאמית מעידות כי השיקול בעל המתאם הגבוה ביותר עם עניין בלימודים אקדמיים, בפער עצום מיתר השיקולים, הוא הרצון בהתקדמות בעבודה ופיתוח קריירה ($r=.634, p < .001$). במדעי החברה מתאם כזה נחשב חזק מאוד. שיקול שלילי בעוצמה בינונית אצל הגברים הוא חשש לפגיעה בלימודי קודש ($r=-.38, p < .001$). יתר הקורלציות אינן גבוהות. אומנם יש קורלציה מובהקת בין עניין בלימודים אקדמיים ובין חשש לפגיעה באורח החיים החרדי, אולם זו עומדת על $r = .086$ בלבד ($p=.04$), קורלציה חלשה. קורלציות נוספות מובהקות אולם בעלות גודל זניח הן עניין בתחום הלימוד וחשש לאיזון עם חיי משפחה (אצל הנשים; כזכור, שאלה זו הופנתה לנשים בלבד בסקר המל"ג). נתונים אלה שופכים אור נוסף על המרכזיות של שיקולים פרקטיים בתמונת העניין בלימודים אקדמיים בחברה החרדית.

ניתוח השאלה הפתוחה המסכמת של סקר המל"ג: השאלה האחרונה שנשאלו הנבדקים בסיומו של סקר המל"ג היא שאלה פתוחה: "לסיכום, מה לדעתך יסייע לחרדים להשתלב בהצלחה במסגרות לימוד אקדמיות?" מטבע הדברים, תשובות לשאלות פתוחות אינן מאפשרות ניתוח כמותי רגיל, וכל ניסיון לקודד אותן כמותית מערב שיקול דעת ופרשנות. נוסף על זה, מיקום השאלה בסוף הסקר מביא לכך שהתשובות הניתנות לה מושפעות מהשאלות שנשאלו במהלך הסקר, מהדרך שבה הנבדקים הבינו את הסקר ואת מטרתו, מאורך הסקר, מעייפות הנבדקים וכיוצא בזה. ייתכן שמסיבות אלה מחקר המל"ג אינו כולל פרק המנתח את ממצאי השאלה. מכל מקום, הגם ששאלה זו מוגבלת מכל הסיבות האמורות ואינה קרדינלית, לא למחקר המל"ג ולא למחקר הנוכחי, קודדנו את התשובות שניתנו לה לצורך השלמת התמונה. את קידוד התשובות ביצעה עוזרת מחקר חרדית, בהנחיה צמודה ובשיטה איטרטיבית, שכללה כמה סבבים של קריאת התשובות, חילוף תמונת דיון בתמות בצוות המחקר וגיבוש קטגוריות הקידוד לפי התמות המרכזיות. לאחר מכן קודדו התשובות בהתאם. טבלה 3 מפרטת את הממצאים, בכפוף למגבלות המובנות שצוינו לעיל.

לוח 5. תמות חוזרות במענה לשאלה הפתוחה: "לסיכום, מה לדעתך יסייע לחרדים להשתלב בהצלחה במסגרות לימוד אקדמיות?"

מספר הנבדקים שאזכרו את התמה	שיעור הנבדקים שאזכרו את התמה מבין כלל הנבדקים במדגם (N=982)	תמה
213	22%	התאמה כלכלית (כולל מלגות)
19	2%	תנאי קבלה מקילים
73	7.4%	אפשרויות להשתלבות בתעסוקה
20	2%	לימודי ליבה במוסדות החרדים
25	2.5%	מרכזי לימוד בריכוזים חרדיים
48	5%	אורך לימודים לתואר מותאם לאימהות ולאברכים
71	7.2%	שעות מותאמות
92	9.4%	דעת תורה
257	26%	הפרדה מגדרית
180	18%	התחשבות באורח החיים החרדי (כללי)
129	13%	תכנים מותאמים למגזר החרדי מקצועות מותאמים למגזר החרדי
150	15%	אחר
70	7%	כלום לא יעזור/התנגדות ללימודי חרדים באקדמיה
הערה: המספרים אינם מסתכמים ל-100% מאחר שחלק מהנבדקים העלו יותר מתמה אחת. 16% מהנבדקים השיבו "לא יודע" או לא השיבו כלל לשאלה.		

כפי שניתן לראות, הנבדקים העלו הצעות מגוונות בתגובה להזמנה הכללית להצביע על דרכים שיסייעו לשילוב חרדים במסגרות אקדמיות, מי ישימה יותר ומי פחות. פיזור זה ראוי לציון מאחר שהוא מספק עדות מסוימת לריבוי ולמגוון הדעות הקיימות בחברה החרדית בנוגע ללימודים אקדמיים; לא הייתה דרך פעולה שאזכרה לחיוב או לשלילה בידי רוב הנבדקים; יתר על כן, אף אחת מדרכי הפעולה לא זכתה לתמיכתם של יותר מרבע מהנבדקים בקירוב. הדברים ראויים לציון בעיקר בנוגע להפרדה מגדרית, שציינו אותה 26% מהנבדקים. היה ניתן לצפות לשיעור אזכור גבוה בהרבה בסיומו של סקר שרוב שאלותיו עסקו בהפרדה מגדרית ואגב כך הטרימו שוב ושוב את חשיבותה לסוגיה הנדונה. מספר נבדקים דומה (כ-22% מהנבדקים) הדגיש תמה שהסקר כמעט לא עסק בה והיא התאמת הלימודים ליכולות הכלכליות של הסטודנטים החרדים, כולל הורדת שכר הלימוד או מתן מלגות. מעניין כי מיעוט קטן בלבד של הנבדקים הצביע על תמיכת הרבנים כגורם שיכול לסייע (9.4%). נוסף על זה, מיעוט קטן של הנבדקים הצביע על הקלת תנאי הכניסה ללימודים אקדמיים או לימוד לימודי ליבה כגורמים חשובים, בניגוד למחקרים המראים כי תנאי קבלה מקילים הם גורם מרכזי המאפשר לחרדים להתקבל לאקדמיה, אך מוביל, אגב כך, לשיעור נשירה גבוה בהמשך התואר.¹³⁹

3. נוסח השאלון ששימש במחקר הנוכחי¹⁴⁰

4. נוסח שאלון המל"ג¹⁴¹

140 נספח 3 זמין לצפייה באתר כתב העת משפטים : [.lawjournal.huji.ac.il/article/12/1666](http://lawjournal.huji.ac.il/article/12/1666)

141 נספח 4 זמין לצפייה באתר כתב העת משפטים : [.lawjournal.huji.ac.il/article/12/1665](http://lawjournal.huji.ac.il/article/12/1665)